T.C.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EDMUND BURKE'ÜN DİN FELSEFESİ

Hüseyin TUZCU

Danışman

Doç. Dr. Aydın IŞIK

İZMİR - 2014

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2011800552

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : HÜSEYİN TUZCU
Tez Başlığı : Edmund Burke'ün Din Felsefesi

Savunma Tarihi : 17.07.2014
Danışmanı : Doç.Dr.Aydın IŞIK

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Doç.Dr.Aydın IŞIK	KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ	.....
Doç.Dr.Fatih TOKTAŞ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Yrd.Doç.Dr.Abdülkadir PALABIYIK	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ( )

HÜSEYİN TUZCU tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "**Edmund Burke'ün Din Felsefesi**" başlıklı Tezi(X) / Projesi( ) kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Edmund Burke'ün Din Felsefesi" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09/06/2014
Hüseyin TUZCU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Edmund Burke'ün Din Felsefesi

Hüseyin TUZCU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Modern siyasal düşünce tarihinin, gittikçe artan bir ilgiye konu olması, bu alanda tarihin seyrini değiştiren düşünürlerin tüm yönleriyle incelenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla da söz konusu bu düşünürlerin fikri dünyaları tahlil edilirken, küçük yaştan itibaren oluşturdukları, entelektüel tutumları ve tavırları her yönüyle ele alınmıştır. Bu, önemli düşünürlerden bir tanesi de Edmund Burke'dür.

18. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan zamanda saygınlığını devam ettiren Edmund Burke, modern siyasal düşünce tarihinin en önemli simalarından biri kabul edilmektedir. İngiliz siyaseti üzerinden dünya siyasetine damga vuran Burke, toplumsal olayları analiz etmiş ve sağlıklı bir toplumun nasıl vücuda geleceği hakkında yazılar kaleme almıştır.

Edmund Burke'ün bu düşünce dünyasını oluşturan en önemli faktörlerin başında Tanrı ve din anlayışını zikredebiliriz. Papazlık eğitimi alan ve aynı zamanda iyi bir Hristiyan olan Burke, tüm fikirlerini Hristiyan teolojisi üzerine şekillendirmiştir. Tanrının yasaları olan doğal yasaların önemini vurgulayan Burke, evrenin düzeninden toplum düzenine uzanan bir Tanrı yasasının varlığından bahsetmektedir. Tüm bu süreç içerisinde estetik bir tecrübe olan yüceyi ve güzel kavramlarını sıklıkla kullanan Burke, estetik yüce ve güzelin insan tahayyülünü harekete geçirerek bizi insan tahayyülünde Tanrı'ya götürdüğünü söyler.

Bu çalışmada Burke'ün din felsefesi bağlamında dine, Tanrı'ya, ahlaka bakışını; dini, Tanrı'yı ve ahlakı zihinde şekillendirirken tahayyülün,

önyargının, pratik akıl ve duyguların ne denli önemli olduğunu açıklamaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edmund Burke, Muhafazakârlık, Yüce, Güzel, Tanrı, Önyargı, Din

ABSTRACT

Master's Thesis

Edmund Burke's Philosophy Of Religion

Hüseyin TUZCU

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Depatment of Philosophy & Religion Sciences

Depatment of Philosophy & Religion Sciences Program

As being an object for a growing attention, the history of modern political thought has made the major thinkers who changed the history of the world in this field, important to be studied in every aspects. Therefore, while their thinking side of these thinkers was being studied their intellectual behaviours and attitudes has been examined too. One of these important thinkers is Edmund Burke.

Edmund Burke who had a continuity of respect from 18th century to 21st century, is accepted one of the leading thinker in history of modern political thought. Burke, who had influence on the world policy through the British policy, has analysed the social events and written about how a healty society can be built.

We can say that one of the major reason of his thinking world is the God and religion. As a person who had religious education and is a good Christian, Burke has built all of his ideas on Christian theology. Burke, who was emphasizing the importance of natural law which is also God's law, mentions that there is a God's law from the universal order to social order.In all these process, he used frequently the great and the beauty as an aesthetical experience, and he argues that the aesthetical great and beauty brings us to the God in human imagination by attracting it.

In this study, it is explained that how Burke perceived religion, God, morality in respect of philosophy of religion , and how he emphasized

imagination, prejudgment, practical reason and emotions while shaping the religion and God in mind.

Keywords: Edmund Burke, Conservativism, the Great, Beauty, God, Prejudgment, Religion.

EDMUND BURKE'ÜN DİN FELSEFESİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ v
ÖZET vi
ABSTRACT viii
İÇİNDEKİLER x

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
EDMUND BURKE'ÜN HAYATI VE GÖRÜŞLERİ

1.1. EDMUND BURKE'ÜN HAYATI 2
1.2. EDMUND BURKE'ÜN ESERLERİ HAKKINDA 4
1.3. EDMUND BURKE'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ ARKA PLANI 8
1.3.1. Ahlaki İmgelem (Tahayyül Gücü) 11
1.3.2. Önyargı 14
1.3.3. Pratik Akıl / Sağduyu 15
1.3.4. Akıl ve Duygu 16
1.4. BİR FİLOZOF OLARAK BURKE'Ü ETKİLEYEN DÜŞÜNÜRLER 24

İKİNCİ BÖLÜM
EDMUND BURKE'ÜN DİN FELSEFESİ

2.1. BURKE'ÜN TEOLOJİK DÜŞÜNCE YAPISI VE DİN ANLAYIŞI 30
2.2. EDMUND BURKE'ÜN TOPLUM DÜŞÜNCESİNDE DİNİN YERİ 34
2.3. İYİ BİR HRİSTİYAN OLAN BURKE İÇİN ATEİZM KORKUSU 52
2.4. İDEAL AHLAK TASAVVURUNDA DİNİN ROLÜ 54

2.5. YÜCENİN KAYNAĞI OLAN TANRI TASAVVURU VE ETKİSİ 65
2.6. TANRI'NIN ESTETİK TECRÜBESİ: GÜZEL 74

SONUÇ 79
KAYNAKÇA 84

GİRİŞ

Modern dünyanın şekillenmesinde önemli bir role sahip olan Burke, görüşleriyle sürekli bir ilgiye konu olmuştur. Burke'ün ailesinden ciddi bir dini eğitim görmüş olması, küçük yaştan itibaren düşüncelerinin teolojik noktada şekillenmesinde önemli bir faktördür. Burke'ün küçük yaşlardan itibaren geçmişin kültürel yapısına olan düşkünlüğü beraberinde onu araştırmaya ve de öğrenmeye sevk etmiştir. Bu araştırmaları ve öğrenme merakı, Burke'ün entelektüel bir zihin haritasında önemli bir noktada yer almaktadır.

Burke, hayatın çeşitli alanlarına dair görüşlerini, yayınladığı çeşitli kitaplarla orta koymuştur. Burke için hayat, Tanrı'nın doğal yasalarına göre yaşanması gerekir. Bu yasalara uygun bir hayat süren insan, Tanrı'nın insanı yaratma amacı olan haz duygusunu yaşayacaktır. İnsan zihin dünyasını ne kadar Tanrı'ya yaklaştırırsa o ölçüde hayattan zevk alabilecektir. Bu zihinsel süreçte insan, Tanrı'nın doğal yasalarına uygun bir zihin dünyası kurmalı, kurduğu bu zihin dünyasına uygun bir yaşam sürmelidir. Bu zihin dünyasında insan aklı bir kenara bırakarak duygu, tahayyül gücü, imgelem, pratik akıl gibi kavramları ön plana almaktadır. Burke, insan zihnin bu dört temel kavram üzerine şekillenmesi gerektiğini savunmaktır. Çünkü zihin sürekli bir çalışma içerisindedir. Bilgi elde etme sürecinde zihin bu dört temel kavram üzerine kurulmaktadır. Bu zihinsel süreçte insan doğal yasalara uygun olarak en yüce olanı görme eğilimindedir.

Zihnin yapısı sonsuzluğu, enginliği, ihtişamı kavrayamadığı için korkuya kapılmaktadır ve de acı duygusunu yaşamaktadır. Zihnin sonsuz bir ihtişamla kaplanmasına neden olan en yüce varlık, Tanrı'dır. Tanrı evreni yaratmakla kalmamış, en yüce duygudan hareketle evrendeki örtük hikmeti anlamamız gerektiğini doğal yasalarla bildirmiştir. İnsanlar doğal yasaları barındıran evreni gözlemleyip ondaki hikmetin yanında estetiği görmesi gerekmektedir. Burke, insan vücudundan başlayarak evrendeki estetiği görmemiz gerektiğini bildirmektedir.

Bizde bu çalışmamızda Burke'ün Tanrı ekseninde toplum, ahlak, yüce, güzel konularında ki görüşlerini incelemeye çalışacağız. Bu incelememizde Burke'ün Hristiyan teolojisinden etkilenerek görüşlerini nasıl şekillendirdiğini göstermeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM
EDMUND BURKE'ÜN HAYATI VE GÖRÜŞLERİ

1.1. EDMUND BURKE'ÜN HAYATI

Modern dönemin, politik muhafazakârlık tasavvurunun en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen[1], İrlanda asıllı Edmund Burke, 1729 yılında doğmuştur; annesi(Mary) bir Katolik ve babası (Richard) ise bir Protestan'dır.[2] Annesinin etkisiyle babası Burke'ü 1741 yılında O'Halloran'ın gözetiminde, Kildare Kasabası'ndaki Ballitore okuluna gönderir. Daha sonra Dublin'e giden Burke, dini bir eğitim veren Trinity Koleji'nde öğrenim hayatına devam eder.[3] Anglikan Trinity Kolej'inde 1743 ile 1748 yılları arasında öğrenim gören Burke, çalışkan ve oldukça başarılı bir öğrencidir, klasik eserleri okumayı sever ve başarısını bir burs kazanarak gösterir.[4] Hukuk eğitimi almak için Londra'ya gitmeden önce Edmund Burke, yazın hayatının başlangıcını oluşturan *The Reformer* adlı bir dergi çıkarır ve editörlüğünü de bizzat kendisi üstlenir. Dublin'de ahlakın ve beğeninin yeniden şekillenmesi noktasında kendince fikirler geliştirerek bunları kaleme alan yazılar yazan Burke, bir süre bu dergiyi kendi gayretleriyle yayınlamaya devam eder.[5]

1750 yılında Burke, hukuk öğrenimi için Londra'ya taşınır. Böylece Burke için, kendi deyimiyle 'yitik yıllar'[6] başlamış olur. Burke'ün babası Richard, oğlunun hukuk eğitimini tamamladıktan sonra İngiliz Barosu'na girmesini çok istemektedir. Bundan dolayı Burke'ün hukuk eğitimini alabilmesi için maddi her türlü fedakârlığı yapmaya hazırdır. Middle Temple'da hukuk eğitimine başlayan Burke, daha eğitiminin başında hukuk eğitiminin, potansiyelini ortaya çıkaracak bir alan

---

[1]Jason Frank, "Delightful Horror": Edmund Burke and The Aesthetics of Democratic Revolution", **Cornell University**, http://government.arts.cornell.edu/assets/faculty/docs/frank/DelightfulHorror(Cornell).pdf, (10.12.2013), s.2.

[2]Courtney Sullivan, "The Life of Edmund Burke", **University Of Notre Dame**, http://ocw.nd.edu/political-science/mary-wollstonecraft-and-mary-shelley/biographies-1/edmund-burke, (10.12.2013), s.1.

[3] H. Hüseyin Akkaş, **Muhafazakâr Düşünce ve Edmund Burke**, Kadim Yayınevi, Ankara, 2004, s. 142.

[4]Iain Hampsher-Monk, **Modern Siyasal Düşünce Tarihi Hobbes'tan Markx'a Büyük Siyasal Düşünürler**, çev. S. Ümit Arat, Say Yayınları, İstanbul, 2004, s.328.

[5]Hampsher-Monk, s. 328.

[6]Hampshere-Monk, s. 328.

olmadığına, bu alanda kendisini yetiştirmesinin bir anlam ifade etmediğine karar verir ve bu kararını babasıyla paylaşır. Hukuk eğitimi almasını çok isteyen babası, her türlü parasal desteği keseceğine dair tehdit etmesine rağmen Edmund Burke hukuk öğrenimini bırakır[7] ve "1757'de İrlandalı Katolik bir doktorun kızı olan Jane Nugent ile evlenir."[8]

Edmund Burke ve Jane Nugent'in evlilikleri sonucunda 9 Şubat 1758'de Richard Burke adında bir erkek çocukları dünyaya gelir.[9] Oğlu Richard Burke de babasının yolunda ilerlemiş; yani siyasetle uğraşmış ve parlamento üyesi olmuştur.[10]

"Burke, siyasi yaşamına 13 Haziran 1765'de Başbakan olan Lord Rockingham'ın başbakanlığa gelmesinden 4 gün sonra, onu özel sekreteri olarak atamasıyla adım atmış ve aynı senenin sonunda Wendover'dan milletvekili seçilerek meclise girmiştir."[11] Meclise girmeden önce, siyasi zekâsı onu milletvekilliğine kadar taşımıştır.

Edmund Burke, milletvekili olmadan önceki kariyerinde, William Gerard Hamilton'ın özel sekreteri olmasıyla birlikte, fiilen siyaset hayatına girmiştir. Hamilton'ın hırslı fakat tembel ve vurdumduymaz tavırlarına karşı, Burke'ün güvenilir ve titiz çalışmaları ona saygınlık kazandırmış ve dolayısıyla da Burke çevresindekilerin dikkatini çekmiştir. Edmund Burke'ün bu çalışmaları kısa zamanda Rockingham Marquisi'ni de etkilemiş ve o, Burke'ü özel sekreteri olarak yanına almıştır. Böylece Burke'ün bir bakıma siyaset ve bürokrasi alanındaki yükselişini devam ettirdiğini söyleyebiliriz.[12]

Rockhingham Whig gurubunun başkanının özel sekreteri[13] olarak yeni bir başlangıç yapan Burke, kariyeri açısından çok önemli bir fırsat yakalamıştır. Keskin bir zekâ ve olağanüstü bir hitabete sahip olan Burke için artık siyasal alana dair tüm düşüncelerini ve tezlerini savunabileceği bir fırsat ortaya çıkmıştır. Fikirlerini zaman içerisinde dile getirmesiyle birlikte akabinde herkesin dikkatini çekmeyi başarmış

---

[7] Akkaş, ss. 142-143.
[8] Akkaş, s. 143.
[9] Steven P. Millies, **"A Relation Between Us": Religion and the Political Thought Of Edmund Burke**, Department of Politics School Of Arts and Sciences of The Catholic University of America, Washington, D.C. , 2002, s. 16.
[10] Pat Rogers, **Selected: Writings an Speeches**, The Samuel Johnson Encyclopedia, Greenwood Press, Westport, 1996, s. 58.
[11] A. Yılmaz Ceylan, "Edmund Burke'ün Muhafazakâr Düşüncesinde İyi Devrim Kötü Devrim Ayrımı", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 11, 2007, s. 25.
[12] Milles, ss. 3-5.
[13] Hampshere-Monk, s. 329.

olacak ki Burke, Wendover milletvekili olarak Amerika ve Avrupa başta olmak üzere düşüncelerinin etkisi hala devam edecek politik bir çığır açmıştır.

1.2. EDMUND BURKE'ÜN ESERLERİ HAKKINDA

Edmund Burke, 21. yüzyılda dahi siyaset teorisi konusunda en çok alıntılanan yazarlardan birisidir ve ölümünün üzerinden üç yüz yıl geçmesine rağmen geride bıraktığı birçok eser hala ilk gün ki gibi önemini devam ettirmektedir. Fransız Devrimi'nden insanın doğal yasalarına kadar devletlerin siyasal kültürlerinin hangi süreçten geçtikleri noktasında birer başvuru kaynağı olan bu kitaplar, üzerine iki bibliyografik eser kaleme alınabilecek kadar önemli bir literatür oluşturmuştur.

Edmund Burke, yazın hayatına hukuk eğitimi almak için Londra'ya gitmeden önce editörlüğünü ve tüm sorumluluğunu kendisinin üstlendiği *The Reformer* dergisiyle başlar. Burke söz konusu dergide döneminin ahlaki yapısı ve beğenisini eleştirmiş ve dönemin ahlaki yapısı hakkında yeni öneriler sunmuştur. Dolayısıyla da *The Reformer* dergisi onun için belki de siyaset adamı olma noktasında ve düşünce yapısının şekillenmesinde en önemli yapı taşlarından biridir.

Edmund Burke'ün Tanrı'nın evrende yaratmış olduğu doğal düzen ve insan doğası hakkındaki görüşleri, onun bu konuda bir eser kaleme almasına neden olmuştur. Burke, 1756 yılında Tory lideri Bolingbroke'un eseri olan Doğal Dinin Üstünlüğü teorisine karşı, *A Vindication Of Natural Society* (Doğal Toplumun Haklılığı) adlı eleştirel bir kitap kaleme almıştır. Burke, doğal ve politik olmak üzere toplumu iki kısma ayırmaktadır ve doğal toplumu Tanrının evrende yaratmış olduğu hiyerarşik bir düzen olarak tanımlar. Politik toplum ise tarihin ve geleneklerin soyutlandığı, insanın sorunlarına doğal yasalar haricinde bir çözüm yolu aramasından kaynaklanan ve bunun sonucu olarak çeşitli kurum ve kuruluşların ortaya çıkmasına neden olan kurumdur. Burke'e göre toplum yapısında bulunan bu hiyerarşik düzen Tanrı'nın insanlar için bir arada yaşama formülüdür. İnsanlar hiyerarşik düzene takılıp kalmazlar; hatta bu düzeni sorgulamazlar bile. Tanrı tarafından seçilmiş olan devlet adamları, Tanrı'nın buyruğunu vaaz eden din adamları, lordlar, soylular ve avam tabakası Tanrı'nın bize sunmuş olduğu doğal düzenin hiyerarşik yapılarıdırlar. İnsanların içinde bulunduğu toplumsal tabakanın bilincinde hareket etmesi

gerekmektedir. Çünkü doğanın bir gereği olarak insanlar, bu hiyerarşik düzeni sorgulamadan bir arada yaşayarak düzenli ve uyumlu bir toplum yapısı oluştururlar.[14]

Burke'e göre doğa, Tanrı yasasına bağlıdır. Sadece doğa değil insanlar da dâhil her şey bu yasaya göre hareket etmektedir. Bununla birlikte insanlar sınırlı ve kusurlu doğaları gereği, yani doğal yapıları bakımından kusursuz ve birliktelik yaratacak bir yasa oluşturmaya muktedir değillerdir. Birlikte yaşama olgusunu ortaya koyabilecek güç sadece Tanrı'nın kurallarıdır. İnsanların hırsı ve eksikliği nedeniyle birlikte yaşama konusunda oluşturulacak yasa, Tanrı'ya bağlı bir yasa olmak zorundadır.[15]

Burke'ün bir diğer kitabı olan ve 1757 de yayınladığı *A Philosophical İnquiry Into The Origin Of Our İdeas Of The Sublime And The Beaitiful* (Güzel ve Yüce Düşüncelerimizin Köklerine Felsefi Bir Sorgulama) adlı eseri, onun siyasal düşüncesinin arka planını anlamada, insan doğasının dünya algısına bakışı açısından önemli bir rol oynamaktadır: "İlk taslağını Dublin'de Trinity College'de hazırlayan ve üzerinde yaklaşık yedi yıl çalışılan eser Blake, Wordsworth, Lessing, Herder ve Kant üzerinde etkili olup, Kıta Avrupası'nda estetik kuramın gelişmesini sağlamıştır."[16]

İnsan doğal eşitsizlik üzerine yaşamaktadır. Bu doğal eşitsizliğin üç temel ayağı vardır ki bunlar; sempati, hırs ve taklittir. Toplumda bulunun bu eşitsizlik hali insanları güdüleyecektir ve toplumun ilerlemesi sağlanacaktır. Burke, bu eşitsizliği vahiy kavramıyla ortaya koymaktadır. Ona göre vahiy lidere geliş itibariyle toplumda bir doğal eşitsizlik durumu oluşturmaktadır. Çünkü lidere gelen vahiy ile onun takipçileri arasında bir hiyerarşi vardır. Aynı şekilde kilise ve aristokrasi toplumun gelişmesi bağlamında bunun en açık örneklerinden birisidir.[17] Şayet toplumda eşit bir yapı olmuş olsaydı, toplumun gelişmesi düşünülemezdi. Çünkü böyle bir durumda insanlar eşit yapılarından dolayı çevresindekileri örnek almayacak, bunun sonucunda da insanlardaki hırs duygusunun kaybolması sonucu bir ilerleme gerçekleşemeyecektir.

[14] Akkaş, s. 143.
[15] Akkaş, s. 143.
[16] Akkaş, s. 144.
[17] Akkaş, s. 145.

Burke'ün devlet yönetimi, eşitsizlik ve özgürlük gibi kavramlar hakkındaki düşüncelerini anlattığı bir diğer kitabı ise *Abridgement of English History* (İngiliz Tarihi'nin Özeti) adlı eseridir. "Eğitimin, dinin ve zenginliğin İngiliz toplumunun eşitsizliğini beslediğine inanan Burke; halkın Tanrı yasasına bağlı olan Krala itaat ettiğini, kralın da baskıyla değil yasayla iktidarını devam ettirdiğini söyler."[18] Çünkü kralların Tanrı'nın doğal yasalarına bağlı olarak halkın refahı ve huzuru için adaletli bir tavır sergilemesi gerekmektedir. Burke bu kitabında ayrıca kilise, aristokrasi ve avam tabakası arasındaki eşitsizlikten de bahsetmektedir. Ayrıca söz konusu eserde doğal eşitsizliklerin nasıl toplumsal ilerlemeyi sağladığı konusunda da örnekler vermektedir.[19]

Edmund Burke, İrlanda asıllı olması nedeniyle, İrlanda toplumundaki gelişmeleri yakından takip etmiş, İrlanda'da ki sosyal ve toplumsal değişimlere kayıtsız kalmamıştır. Bundan dolayı İrlanda'nın toplumsal ve siyasal sorunlarını çözümlemeye çalışan Burke, toplumsal huzurun tesisi ve aklı-selim bir yönetim için neler yapılması gerektiği konusunda *Tracts on the Popery Laws* adlı eserini yazmıştır.[20]

Burke'e göre İrlanda toplumunda egemenlik anlayışı bağlamında çıkarılan yasalar Katoliklerin özgürlüklerine balta vurmuş, böylece toplumun tüm kesimini etkilemiştir. Bu konuda neler yapılması gerektiğini anlatan Burke, Katolik cemaatinin ilerlemesi ve refahı için iktidara çözüm önerilerinde bulunmuştur.[21]

Kral III. George'a İngiliz Anayasa'sının verdiği geniş hakları da eleştiren Burke, bu konuda *The Present State of The Nation* adlı eseri yazmıştır. O, anayasal düzenin sağlanması, yasama faaliyetlerinin bağımsızlığı ve milletvekillerinin özverili çalışması yönündeki tüm düşüncelerini bu kitapta dile getirmiştir.

Aynı zamanda Burke, iktidarın siyasal düzen konusunda ki görüşlerini dile getirdiği bir kitap da yazmıştır. Genel hatlarıyla İktidar'ın görev ve sorumlulukları konusunu ele aldığı bu kitap, toplumsal değişim konusunda iktidarın ve toplumun takınması gereken tavrı dile getirmiştir.

"İktidarın salt insanların sözleşmelerinden doğmadığını iddia ettiği Thoughts On The Cause Of The Present Discontents eserinde ise Burke,

[18] Akkaş, s. 146.
[19] Akkaş, ss.145-146.
[20] Akkaş, s. 147.
[21] Akkaş, s. 147.

devletin insanlar tarafından tamamen anlaşılamayacağını söyler. İnsanlar değişim istediklerinde bunu, son derece dikkatli yapmalarının zorunlu olduğunu insan eylemlerinin sonucunun önceden görülememesi nedeniyle de değişim talebinin, toplumun çıkarlarıyla da çatışabileceği uyarısında bulunmaktadır."[22]

Edmund Burke'ün önemli eserlerinden bir tanesi de, uzun bir süre Aydınlanma düşüncesiyle tabiri caizse savaş verdiği, her fırsatta sert eleştiri oklarını yönelttiği *Reflections on The Revolution In France* adlı eserdir. Edmund Burke'ün Fransız Devrimi üzerine kaleme aldığı bu eser, onun devrim karşıtlığı konusundaki düşüncelerini ve eleştirilerini barındırır. Çünkü ona göre tarihi, gelenekleri ve doğal yasaları hiçe sayan, aklı toplumsal düzenin Tanrı'sı olarak gören bu değişim, kabul edilemez bir değişimdir. Ayrıcı toplumsal eşitliği savunan düşüncelerinden dolayı da Burke, devrim konusunda ki düşüncelerini her platformda eleştirel bir dille gündeme getirmiştir.

Edmund Burke'ün bu eseri yazmasının temel sebebi papaz ve aynı zamanda doktor olan Richard Price'dir. Price, yaptığı bir vaaz esnasında İngiliz ve Fransız devrimini karşılaştırırken iki devrimin de temel sebeplerinin aynı olduğunu vurgulamıştır. Özellikle özgürlükçü ve demokratik hak arayışının her iki devrimde de başrol oynadığını belirten Price, her iki devrimin de aynı noktalara dayanan bir toplumsal değişim olduğu vurgusunu yapmıştır. Burke'e göre toplumsal hiyerarşi zorunludur ve söz konusu doğal yapı Tanrısaldır. Tanrı, aristokrasi ve avam hiyerarşisi toplumun ilerlemesi açısından kaçınılmaz bir zorunluluktur.[23] Devrim karşıtlığı konusunda jakobenizmi eleştiren Burke, rasyonalist bir dünya algısı yayma çabalarının yanlışlığı üzerinden Fransız devrimini eleştirmeye devam etmektedir.

Burke, meclis konuşmalarında çoğu kez, İngiliz Hükümetinin Amerikan politikası noktasında yapmış olduğu yanlışlara değinmiştir. İngiliz Hükümetinin Amerikalılara haklarının iadeleri konusunda, meclis konuşmalarında çağrısını sürekli yenilemiştir. Ayrıca Amerika gibi koloni milletlerinin ağır vergilerle değil makul oranlardaki vergilerle ekonomik yapılarının tesisinin sağlanması gerektiğini söylemiştir. Bu tür koloni milletlerin güçlenmesi İngiltere'nin meşrutiyetinin

[22] Akkaş, ss. 147-148.
[23] Akkaş, ss. 150-151.

güçlenmesinin de bir göstergesidir. Tüm bu görüşlerini Burke, *Speech on American Taxation ve Speech on Conciliation With America* adlı eserinde toplamıştır.[24]

Bu eserlerinin dışında Burke'ün İngiliz ekonomisi konusunda yazdığı *Thoughts and Details on Scarcity*, Fransız devrimi, sonuçları ve toplumda meydana gelen ahlaki değişim konusunda kaleme aldığı *Letters on A Regicide Peace*, iktidarın sadece insanların ortak bir ürünü olmadığı, aynı zamanda Tanrı'nın insana bahşettiği doğal hakların da bir ürünü olduğu konusunda ki *Thoughts On The Cause Of The Present Discontest* gibi önemli eserleri vardır.

1.3. EDMUND BURKE'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ ARKA PLANI

Edmund Burke 18. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar saygınlığını devam ettirmiş ve geçen yüzyıllara damgasını vurmuş önemli siyasal düşünürlerden bir tanesidir. Özellikle siyasal ideolojisi ve dine bağlılığı noktasında muhafazakârlık kavramı denildiğinde ilk akla gelen düşünür olan Burke, geçmişten günümüze gittikçe artan bir ilgiye konu olmaktadır.

Modern, siyasal düşünce tarihinde muhafazakârlığın ve geleneksel düşüncenin[25] babası olarak kabul edilen Burke, modern muhafazakâr politik düşüncenin de peygamberi[26] olarak görülmektedir. O, 18. yüzyılın önemli politik, siyasal ve toplumsal olaylarını yakından takip etmekle kalmamış, aynı zamanda Fransız Devrimi gibi Avrupa ve Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan toplumsal olayların sosyolojik ve politik arka planı hakkında da sürekli olarak kafa yormuştur.

Edmund Burke, entelektüel yönünü sürekli geliştirmeye çalışan bir düşünürdür. Fakat bu düşünce dünyasını geliştirme çabası sırasında o, gerek geçmişin birikimini, gerek çağının düşünce yapısını göz ardı etmemiş ve sürekli olarak zihni arka planını geliştirme gayreti içinde olmuştur. Burke, toplumsal olayları yakından takip edip analiz yapmasının yanında, tarihsel ve güncel eserleri okumayı da ihmal etmemiştir. Aynı zamanda Burke, dünyayı algıladığı noktadan

[24] Akkaş, s. 148.
[25] Bedri Gencer, **Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmet Cevdet**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11.
[26] Frank, s. 2.

araştırmalarını da şekillendirmiştir. O, dünyaya bakış açısını belirlemeye çalışırken insana ait doğal yasalar, evrendeki düzen, beş duyu organımızın işlevleri, topluma yön veren olaylar, din ve din adamları, kilise, sanat, estetik vs. gibi konular üzerinde durmuştur. Ayrıca insan doğasında bulunan estetik yargı ve fikirler Burke'ün dünya algısında geniş yer tutan kavramlar olmayı başarmışlardır. Çünkü Burke'e göre dünya, her yönüyle, hayatımızı şekillendiren yasaları barından bir anahtarıdır.[27]

Edmund Burke, her ne kadar hukuk eğitimini, potansiyelini açığa çıkaramayacağı gerekçesiyle yarım bırakmış olsa da, akademinin tozunu yutmuş olmasından olsa gerek, alaylı bir filozof olarak görülmektedir. Babasının isteği üzerine hukuk eğitimi almaya başlamasına karşın, onun daha *The Reformer* dergisiyle toplumsal ve siyasal meselelere karşı entelektüel kafa yoruşu, çözüm önerileri üretmesi, kendi fikirlerini hararetli bir şekilde savunması düşünce dünyasının entelektüel zenginliğinin bir kanıtıdır. Toplumu ilgilendiren olayları tahlil etmek, hukuk eğitiminden daha cazip gelmesi üzerine okulu bırakan Burke, özellikle Fransız Devriminden sonra yazdığı yazılarla ve parlamento konuşmalarıyla ne kadar iyi bir yazar ve hatip olduğunu göstermiştir.[28] Dolayısıyla da parlamento konuşmalarında, keskin zekâsı ve üstün hitabeti sayesinde birçok milletvekilini etkilemeyi başarmıştır.

Burke, İskoç asıllı olması nedeniyle İrlanda tarihini ve kültürünü çok iyi bilmektedir. Özellikle İrlandalıların acı deneyimlerini sürekli göz önünde bulunduran Burke, bu acı deneyimlerden dersler çıkarmayı da ihmal etmemiştir. Çünkü tarihin biriktirdiği devasa kültür, yolumuza Tanrı tarafından konulmuş bir meşale gibidir. Yolumuzu aydınlatır, yolumuzu görme imkânı sağlar. Bu deneyimler ve bu deneyimlerden çıkarılan dersler onun konuşmalarının satır aralarında hep varlığını korur. Düşünce dünyasının alt yapısının şekillenmesinde yukarıda da belirttiğimiz gibi ahlak, akıl, tecrübe, gelenek ve ön yargı gibi meseleler önemli bir yer tutar.[29] Özellikle duygu ve imgelemin akla üstünlüğü konusundaki düşünceleri, Burke için fikirlerini savunma noktasında vazgeçilmez yapılardır.

[27] Frank, s 5.
[28] Gencer, ss. 43-44.
[29] Gencer, s. 58.

"İskoç düşünürlerde sosyal ve politik alana ilişkin varsayımların temelinde, moral felsefede olduğu gibi akıl ya da aklın doğruları değil, tecrübe, gelenek, alışkanlık, fayda, duygu imgelem, vb. gibi unsurlar bulunmaktadır."[30]

Burke'ün düşünce dünyasını anlamada üzerinde durulması gereken diğer önemli bir nokta ise, Burke'ün akıl kavramına yüklediği manadır. Burke'e göre insan aklı sınırlı ve kusurlu bir yapıya sahiptir: "Burke insan zihninin, davranışının, yargılarının yapı ve işleyişini açıklamaktadır. Bu açıklamalarda akıl arka plana atılmakta, duyular ve imgelem öncelenmektedir."[31] Burke, aklı güvenilmez bir yapı olarak görmektedir. Ona göre akıl, insan doğasının işleyişinin sadece küçük bir parçasını oluşturmaktadır. Sağlıklı karar alabilmek için akıl tek başına yeterli bir unsur değildir. Günlük hayatta akıl ikinci planda kalmaktadır. Burke'e göre asıl bilginin sağlayıcısı olarak duyular ve imgelem ilk sırayı alır. Ona göre bizler salt akılla şeylerin ötesini ve eşyadaki hikmeti asla kavrayamayız.[32]

Akla yüklediği anlam noktasında, sosyal ve toplumsal olaylara bakış açısı analiz edildiğinde, Burke'ün düşünce dünyasını oluşturan şu dört temel kavram; imgelem, önyargı, pratik akıl ve duygu kavramları önem arz eder.[33]

Edmund Burke, insan doğası üzerine sürekli araştırma ve analizler yapmış, bu araştırmalar neticesinde de görüşlerini ortaya koymuştur. O, doğal haklar üzerine yazdığı kitabıyla insanın özellikle toplumsal yapısını inceleyerek, aklının toplumsal ve sosyal olaylardaki sınırlarını belirlemiştir. Bu bağlamda ortaya koyduğu bu dört temel kavram onun düşünce alt yapısını anlamamız açısından temel referanslardır. Biz burada söz konusu dört temel alt yapı olan imgelem, önyargı, pratik akıl ve duygu kavramları hakkında kısa bilgiler sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü Burke, fikirlerinin altyapısını bu dört temel kavram noktasından şekillendirmektedir.

[30]Fatih Duman, **Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına Edmund Burke**, Liberte Yayınları, Ankara, 2010, (Edmund Burke), s. 212.
[31] Duman, Edmund Burke, s.191.
[32]Milles, ss. 211-212.
[33] Duman, Edmund Burke, s. 114.

1.3.1. Ahlaki İmgelem (Tahayyül Gücü)

Burke'e göre tahayyül gücü, aklın yanlış yargıda bulunmasını engelleyen önemli bir denetim mekanizmasıdır. "Burke'ün düşünce yapısında imgelem; bilgi ve yargı sürecinin kaçınılmaz bir unsurudur; diğer bir ifadeyle insan her zaman tahayyüli bir zihin halinde bulunur."[34] Burke için salt akıldan yola çıkarak bilgi edinmeye çalışmak, kapısı nereye açılacağı bilinmeyen bir yola girmek gibidir.

> *"Soyut bir akıldan hareket etmek gerçek bilgiye ulaşmada faydasız olduğu kadar zararlıdır da. Çünkü gerçekliğin yapısı aklın ilkelerine uymayan yönler içerir. Bu nedenle sadece soyut akıldan hareketle, bilgi edinmek ya da yargıda bulunmak gerçekliğin farklı yönlerini aklın kategorilerine mahkûm etmektir. Burke bilgi üretim sürecinin temel unsuru olarak aklın ve duyuların yanına tahayyülü/imgelemi (imagination) koyar. Çünkü insan aklı hiçbir zaman boşlukta bulunmaz; aklın içinde çalıştığı bir 'ahlaki tahayyül/imgelem (moral imagination)' vardır. Bir diğer ifadeyle, ahlaki imgelem aklın içinde iş gördüğü bağlamı oluşturur.*[35]

Burke için duyular, imgelem ve muhakeme yeteneği[36] bilgi elde etme sürecinde rol oynayan köşe taşlarıdır. Ona göre insanlar soyut bir akıldan yola çıkarak yaşamlarını doğru bir çizgi üzere devam ettiremezler. Çünkü soyut akıl doğal yasaların doğru bir şekilde idrak edilebilmesinde yetersiz kalmaktadır. Doğal yasaların Tanrı'nın bir lütfu olduğunu düşünen Burke, bu yasaları akılla anlamaya çalışmanın onların bize sunduğu hikmetlerin sınırlı bir bölümünü kavramak anlamına geleceğini bildirmektedir. Çünkü gerçeklik, yasaların toplumsal işlevleri ile aklın işlevi arasında tezat bir yapı oluşturmaktadır. Ayrıca soyut akıldan hareket eden bir kişi, düşünce dünyasını aklın dar kalıplarına mahkûm etmiş demektir. Çünkü salt akıl sınırlı ve kusurlu yapısıyla sınırsız olan Tanrı'nın hikmetini, evrendeki lütfunu anlamaya muktedir değildir. Aynı şekilde duyular da tek başına pratik bilginin sağlayıcısı olamazlar. Çünkü bir şeyi algılamak aynı zamanda o şeyi tasavvur etmeyi, kavramayı gerektirir. Kavrama ise imgelemin içerdiği anlam bütünlükleri içinde

---

[34] Duman, Edmund Burke, s. 119.
[35] Duman, Edmund Burke, s. 115.
[36] Edmund Burke, **Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma**, çev. M. Barış Gümüşbaş, Bilge Su Yayınları, Ankara, (Yüce ve Güzel), 2008, s. 17.

gerçekleşir. Dolayısıyla imgelemin olmaması, anlamsız bir dağınıklık ya da heterojenlik anlamına gelir.[37]

> *"Duyuların sunduğu acı ve hazları beraberinde taşıyan kavramların yanı sıra insan zihninin, şeylerin imgelerini ya canı istediği zaman duyuların algıladığı sıra ve biçimde temsil eden ya da bu imgeleri farklı bir sıraya göre yeni bir biçimde birleştiren kendine has bir tür yaratıcı gücü vardır. Bu yetinin adı imgelemdir ve zekâ, hayal, icat yeteneği ve benzeri biçimde adlandırılan her şey bu yetiye aittir. Fakat şu da unutulmamalıdır ki, imgelem tamamıyla yepyeni bir şey yaratma yetisinden yoksundur; imgelem yalnızca duyular yoluyla edindiği kavramların düzenlenmesinde değişiklikler yapabilir. İmgelem, korkularımızın ve umutlarımızın ve bunlarla bağlantılı tüm duygularımızın, diyarı olduğu gibi, haz ve acının da en kapsamlı etki alanıdır ve imgelem herhangi bir asıl doğal etki yoluyla bu üstün nitelikli kavramlarla etkilemek üzere tasarlanan her şeyin tüm insanlar üzerinde hemen hemen eşit etkisinin olması gerektir.*[38]

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı gibi, Burke için imgelem yetisinin yeni bir şey ortaya koyma ya da herhangi bir şeyi anlama noktasındaki önemi aşikârdır. İmgelem, duyularla gelen kavramların zihinde anlamlandırılıp şekillendirilmesinde büyük bir işleve sahiptir. İnsan çevreyle sürekli etkileşim halindedir. Bu etkileşim sırasında kişi gerek zihinle, gerek duyularla gerekse akılla kavramları, simgeleri, eşyayı, tabiatta mevcut olan her şeyi tahayyül yoluyla anlamlandırmaktadır. Burada imgelem, yeni bir şey üretme süreci olarak anlaşılmamalıdır. İmgelem ancak duyularla elde edilen bilgiyi yeniden şekillendirme ve zihinde anlamlandırmanın bir adıdır.

Ayrıca tahayyül gücünün bir sonucu da taklittir. İnsan doğası itibariyle gelişime aç bir canlıdır. Kendini geliştirmek isteyen insan sürekli başkalarında gördüğü, kendine pratik anlamda yararlı olduğunu düşündüğü özellikleri taklit ederek öğrenir. Örneğin; küçük bir çocuğun çevresinde duyduğu sesleri taklit etmesi ve sesleri çıkarmaya çalışması buna bir örnektir. Fakat Burke diğer yandan taklidi, insanlığın gelişimine ket vuran bir süreç olarak da değerlendirir. "Böyle bir durumda insanlık gelişimini sürdüremeyen kısır bir döngüye mi girecek?" sorularına Burke, insanın başarma duygusunun onda yaratmış olduğu açlığı gösterir. İnsan hırsıyla,

[37] Duman, Edmund Burke, s. 118.
[38] Burke, Yüce ve Güzel, s. 21.

başarma ve farklı olma duygusuyla her zaman taklidin yanında yeni bir şey üretme zorunluluğunu hissedecektir. Bu zorunluluğu hissediş, Tanrı'nın insanı mükemmelleştirmesinin pratik alandaki önemli işlevlerindendir. Burke, Tanrı'nın taklidi insana yüklemesinin amacını *Yüce ve Güzel* kitabında şöyle belirtmektedir;

> *" Taklit Tanrının bizim yaradılışımızı mükemmelliğe yaklaştırmak üzere kullandığı muazzam araçlardan biri olmasına rağmen, insanlar kendilerini yalnızca taklide verecek, herkes bir başkasını taklit edecek ve bu böylece sonsuza kadar sürüp gidecek olsaydı, insanlar arasında hiçbir ilerleme olmayacağını görmek kolaydır. Böyle bir durumda, insanların hayvanlar gibi kalmaları gerekirdi; bugün de, en sonunda da, aynen dünyanın başında oldukları gibi. Bunu engellemek için Tanrı insanın içine hırs duygusu ve insanlar arasında değerli görülen bir şeyde hemcinslerini geçmeyi ummaktan doğan bir tatmin yerleştirmiştir."*[39]

1.3.2. Önyargı

Edmund Burke'ün tarihe ve tarihin insanlığa sunmuş olduğu birikime bakış açısı, çığ gibi büyüyen bir kartopuna benzer. Geçtiği her yerden bünyesine yeni şeyler ilave eden bu kartopu, durduğu yerden hareketle aşağıya doğru indikçe büyüyecektir. Burke için geçmiş ile günümüz arasındaki bu bilgi yığını karda bırakılan ayak izleri gibidir. Şayet yanlış yola girerseniz, bu ayak izlerinden geriye dönebilirsiniz, eğer doğru yoldaysanız geriye bakıp geçmiş olduğun yoldan güç alabileceksinizdir. Burke'e göre geçmişin tecrübesi, Aydınlanma düşünürlerinin sürekli iddia ettiği gibi boş, anlamsız bir külfet yığını değil, aksine geçmişin tecrübesi, dağın zirvesine giden basamakların kendisidir. Aydınlanma akılcılığının geçmişi bir kenara bırakarak sadece aklı ön plana çıkarmasını eleştiren Burke, önyargı diye adlandırdığı geçmişin kümülatif birikiminin yol gösterici bir unsur olduğunu iddia etmektedir. O, aklı inkâr etmez, fakat aklın dizginlenmemiş duygularını ortaya koyarak, tehlikeli olduğunu vurgular.[40] Tam bu noktada duyguların ve önyargının aklın bu dizginlenmemiş tehlikelerine karşı insanı doğruya sevk ettiğini söyler.

[39] Burke, Yüce ve Güzel, s. 53.
[40] Duman, Edmund Burke, s. 127.

Burke'e göre 'önyargı' çıplak aklın yaratabileceği muhtemel tehlikeleri giderecek, çağlar boyunca oluşmuş sermayenin en önemli unsurlarından birisidir."[41] Ona göre:

> *"...Önyargı, haklı olarak, akla ve ona sürekliliğini sağlayacak bir temayüle (affection) hareket verecek devindirici güce sahiptir. Önyargı, acil durumlarda çabucak devreye girebilir; daha önceden insan zihnini daimi bir hikmet ve erdem yoluna sokar ve insanı karar anında müteredditt, şüpheli, karışık ve çözümsüz bırakmaz. Önyargı, bir insanın erdemini bağlantısız davranışlar dizisine değil, alışkanlığa dönüştürür. Yalnızca önyargı vasıtasıyla, insanın yükümlülüğü doğasının bir parçası haline gelir."*[42]

"Burke'ün düşüncesinde eski önyargılar, akıl için önyargılardan arınmış olma iddiasındaki yeni yaklaşımlara göre, iradenin keyfiliğini önleyerek tarihsel sürekliliği sağlamada daha uygun bir çerçeve sunar."[43] Burke için önyargı toplumun çıkmazlarında en etkin faktörlerden biridir. Kişinin gerek ailesiyle, gerek çevresiyle, gerek Tanrı ile sürekli ilişki içinde bulunması, insanların sosyalleşme sürecinde ve toplumsal ilişkilerinde hayatlarının bir parçası olması sebebiyle, önyargıyı bir kenara koymak neredeyse imkânsızdır.[44]

1.3.3. Pratik Akıl / Sağduyu

Burke için hayatın pratik düzeni Tanrı'nın hikmetini anlama ve yaşamada çok önemlidir. "Pratik bilgiye sahip olmak, erdem ve hikmet sahibi olmanın sonucu olarak pratikte sağlıklı karar vermeyi ve doğru eylemde bulunmayı sağlar."[45] Pratik akıl, kişiler arası ilişkilerin Tanrı yasaları çerçevesinde sürdürülmesinin bir ürünüdür. Pratik akıl aynı zamanda, herhangi bir kurala bağlı kalmaksızın aklın işlevini yerine getirmesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi insan çoğu zaman taklit ederek bir şeyler elde etme, yeni bir şey ortaya koyarak üretme çabası içindedir. Fakat insan için yeni bir şey üretme hırsı, insan düşüncesini yaşamı boyunca edindiği birikimleri sayesinde, aklın ve tahayyülün sınırları dışına çıkmaya iter. Bunun sonucu olarak da

---

[41] Duman, Edmund Burke, ss. 125-126.
[42] Duman, Edmund Burke, s. 126.
[43] Fatih Duman, Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset (Muhafazakâr Düşünce), **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 1, 2004, s. 43.
[44] Duman, Muhafazakâr Düşünce, s. 43.
[45] Duman, Edmund Burke, ss. 128-129.

insanlar akıllarını belirli kalıpların dışına çıkartarak onları farklı şekilde yorumlarlar. Böylece pratik bilgi, "kuralların bilinmesiyle veya ezberlenmesiyle değil pratiğin içindeki sürekli ilişki ile elde edilebilir."[46]

1.3.4. Akıl ve Duygu

21. yüzyılda bile hala etkisini devam ettiren bir düşünür olan Edmund Burke, fikirleri, düşünceleri, pratikleri günümüzde hala merakla araştırılan ve titizlikle incelenen bir filozoftur. Üç asırdır siyaset dünyasına damga vuran bir şahsiyetin doğal olarak tüm hayatı incelenmeye değerdir. Özellikle Burke'ün dine, Tanrıya, evrene ve bunlar arasındaki ilişkilere olan bakış açısı, bu ilişkilerin insan yaşamındaki önemi sürekli gündeme gelmiştir. Özellikle 18.yüzyıl aydınlanması nedeniyle aklın peygamber değerinde bir kurtarıcı ve yol gösterici görüldüğü ve şaşmaz, kesin bir doğru olarak ele alındığı bir dönemin düşünürlerinden olan Edmund Burke'ün, bu konu hakkındaki fikirleri, eleştirileri, yazdığı kitaplar, meclis konuşmaları ilgi çekicidir. Bu yüzden iki ciltlik bir bibliyografi sahibi bir düşünür olan Edmund Burke'ün her yönüyle düşüncelerinin temel argümanlarıyla beraber, yüzyıllarca merakla ve heyecanla incelenmesi çok normal olsa gerek.

Akıl ve duygu, Burke'ün salt akla ilişkin düşüncelerini açıklarken bazen eş anlamlı bazen de birbirlerinin yerine kullandığı kelimelerdir.[47] İnsan rasyonel olarak bilgi üretme aşamasında aklı kullanmanın yanında, duygularını da kullanmaktadır. Ona göre "duygular, bilinçli rasyonel muhakeme düzeyinde bulunmayan bilgi ya da yargı ifadeleridir. Bir diğer deyişle insan duygularıyla farkında olmadan yargıda bulunmaktadır."[48]

Edmund Burke'ün düşünce dünyasının şekillenmesindeki bir diğer unsur ise düşüncelerinin alt yapısını oluşturan teolojik dünya görüşüdür. Burke'ün düşüncelerinin şekillenmesinde özellikle 'Tanrı' anlayışı geniş yer tutmaktadır. Edmund Burke, doğal yasalar dediği Tanrı yasalarına bağlı, Tanrı'nın bu yasalarının ışığında oluşmuş bir toplum düzeni hayal etmektedir. Rasyonel bir dünya algısını kabul etmeyen Burke, bu doğal yasaları anlama noktasında insanın sorgusuz bir

[46] Duman, Edmund Burke, s. 129
[47] Duman, Edmund Burke, s. 130.
[48] Duman, Edmund Burke, s. 131.

gayret içinde olması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre, bu doğal yasalara uygun hareket etmek hem dünya düzenini sağlayacak, hem de insanlar arasındaki sağlıklı etkileşimin devamı sağlanacaktır.

Edmund Burke'ün din temelli dünya algısı söz konusu olduğunda onun Hristiyanlığı kapsayıcı bir tutum mu yoksa mezhepsel bir tavır mı sergilediği merak konusudur. Burada Burke hakkında en çok tartışılan konulardan bir tanesi, onun Protestan mı yoksa Katolik mi olduğu meselesidir. Katolik bir anne ve Protestan bir babadan dünyaya gelen Burke'ün hangi mezhebe bağlı olduğu tartışmalıdır. Her iki Hristiyan mezhebinin görüş farklılığı, yani onların insana, evrene ve Tanrı'ya bakış açılarının, hayat pratiklerinin birbirinden oldukça farklı olması merakın artmasına neden olan diğer bir faktördür. Katoliklerin görüşleri Protestanlarca eleştirilmiş, Katoliklerin Meryem'e dair görüşlerinin putpereslik olduğunu iddia etmişlerdir.[49]

Edmund Burke'ün Katolik olduğu yönünde görüş beyan edenlerin yanında, Protestan ve Anglikan olduğunu iddia eden guruplar da mevcuttur. Burke'e dair Katolik iddiaları konusunda kulaktan kulağa süregelen, ikinci elden diyebileceğimiz tezler öne sürülmektedir. Son zamanlarda ki karikatürlerde Burke, papaz şapkası giydirilmiş bir İsa şeklinde yel değirmenine saldıran Donkişot gibi resmedilmektedir. Özellikle İrlanda asıllı oluşu, St. Omer okulunda, French Jesuit Enstitüsünde papazlık eğitimi alması bu iddiaları güçlendirmektedir.[50] Sheffield arşivlerinde bulunan bir mektuba göre Katolik rahip Rev. Dr. Tomas Hussey Burke'ün son anlarında yanında olduğu iddia edilse de, Anglikan olduğu konusunda da çeşitli guruplarca deliller öne sürülmektedir.[51] Genel itibariyle Burke iyi bir Hristiyan'dır ve görüşlerini bu üst çatı altında savunmaya devam etmiştir. O, fikirlerini bir üst çatı altında birleştirerek tüm mezheplerin hemen hemen ortak saydığı görüşler çerçevesinde hareket etmiştir.

---

[49] Fikret Böcek, "Hristiyanlar ve Katolikler Aralarındaki Farklar", http://www.incilturk.com/MAKALELER/katolikler_ve_protestanlar.htm, (11.0.2014), s. 1.

[50] Elizabeth Lambert, Edmund Burke's Religion, **English Language Notes**, http://ehis.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=2&sid=ef62f0fd-d517-4c1b-9b08-dcb7203a2cdf%40sessionmgr110&hid=110, (17.12.2013), ss. 20-21.

[51] Lambert, s. 20

Dolayısıyla da "Burke; modern, hümanist Hristiyan politikalarının önderi olarak görülmektedir."[52] "Burke'ün yazdıklarını okurken onun, kafasındaki faraziyeleri İncil'den, Hristiyanlığın Aziz'lerinden ve Skolostik ilahiyatçıların kitaplarından aldığını hiç aklımızdan çıkarmamalıyız."[53] Bizim görüşümüze göre Edmund Burke'ün St. Omer'de papazlık eğitimi alması onun dünya görüşünün tamamen teolojik temelde şekillenmesine neden olmuştur denilebilir. Özellikle İncil ve Aziz'lerin kitaplarında alıntılarla görüşlerini temellendirmesi bunun en büyük kanıtlarındandır. Tabir caizse o, en kısa ifadeyle Hristiyan bir filozoftur.

Burke'e göre yaratılış amacımız; "ilahi takdirin nesnesi niteliğine bağlı olarak haz ya da zevk almamız üzere tasarladığı yaradılışımız nedeniyle, varlığımızın amaçları doğrultusunda zevk alırız."[54] Tanrı insanı ilahi yaratılışın güzelliklerinin keşfi için yaratmış ve insanın zevk alarak mutlu olmasını amaçlamıştır. Kişi ancak doğada Tanrının ilahi mesajlarını doğru okuyabildiği sürece ve doğru çıkarımlar neticesinde hayatını ve davranışlarını düzenlediği sürece bu hayattan zevk alabilir.

"Burke, insanın bir tür 'doğal toplumsallık'a sahip olduğunu yani bir "zoon politikon" olduğunu düşünmektedir. Burke'ün bu açıdan Aristoteles geleneği içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Ona göre insan, toplumsal alanda kendine yer edinme çabasındadır. Yukarıda aklın işlevselliği konusunda da gördüğümüz gibi, taklit etme zaruriyetinin nedeni, insanın topluma ait bir varlık olma düşüncesi oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Tanrı'nın insanı yaratma amaçlarından ikincisinin onun erdemi gerçekleştirebilme gayreti olduğunu söyleyebiliriz: "Bize, erdemimizi olgunluğa erdirebilecek bir doğa bahşeden, aynı zamanda bunun için gerekli araçları da diledi."[55] Din-ahlak bağlamında da ahlakın gelişmesi ve yerleşmesi konusunu geniş bir şekilde ele alacağız fakat Burke'e göre toplumsal ahlakın temelini de Tanrı oluşturmaktadır. Toplumsal belli görevlere sahip olan insan için ahlak, görevlerimizin bilimi[56] olarak bizim ve toplumun en önemli temellerindendir.

---

[52] William F. Byrne, **Edmund Burke's "Moral İmagination" and The Problem of Political Order**, Departman Of Politics School Of Arts and Sciences Of The Catholic University of America, Washington, D.C., 2003, s. 202.
[53] J. M. Cameron, **Batı Düşüncesinde Siyaset Felsefeleri**, Maurice Cranston (Ed.), çev. Nejat Muallimoğlu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 96.
[54] Burke, Yüce ve Güzel, s. 52.
[55] Duman, Edmund Burke, s. 220.
[56] Burke, Yüce ve Güzel, ss. 115-116.

"... toplumsal kural, kurum ve ilişkilerin temelinde akla dayalı bir muhakeme değil, insan doğasındaki tutkuların rasyonel olmayan işleyişi bulunmaktadır. Bu çerçevedeki düşünceleri İskoç Aydınlanması geleneği ile uyumlu olan Burke'ün nazarında insan doğası doğrudan Tanrısal iradenin ürünü olarak anlaşılmakla beraber, bu doğanın özellikle toplumsal nitelikleri ya da 'toplum (Society)' kategorisindeki tutkuları öne çıkartılmaktadır/vurgulanmaktadır."[57]

Çok iyi bir dindar olarak bilinen Burke, yaratılış konusundaki görüşlerini kutsal kitaplardan yararlanmak suretiyle destekleyerek ortaya koymaktadır. Ona göre yaratılış, her şeyin önceden takdir edilip Tanrı tarafından belirlenmesidir. Burada İslami anlayışta Allah'a atfedilen 'Kudret' sıfatının birebir aynı idrakini görebiliriz. Burke'e göre Aziz Yuhanna'nın İncil'inde, birinci bölümdeki şu üç ayet, yaratılışın bir özeti niteliğindedir.

"1. Başlangıçta söz vardı, söz Tanrıyla birlikteydi ve söz Tanrıydı.
2. Başlangıçta O, Tanrıyla birlikteydi.
3. Her şey onun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey onsuz var olmadı."[58]

Ayetlerden de anlaşılacağı gibi Burke için Tanrı, kendiliğinden zorunlu olan bir varlıktır. Zorunlu varlık olan Tanrı, her şeyin başlangıç ve yaratılış noktasıdır. Söz diyor Burke, Tanrının kudretinin bir göstergesidir. Ona göre Tanrı, kudretiyle evreni yarattı ve evrene şekil verdi. Evrene şekil verdikten sonra evrensel bir düzen, toplumsal bir yapı meydana getirdi. Var olan hiçbir şeyin O'nsuz var olamayacağını Kitab-ı Mukaddes'e göre dile getiren Burke, bu ayetten yola çıkarak toplumsal yapının şekillenmesinin ve evrensel düzenin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesinin Tanrısal bir süreç olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.

Burke, toplumun Tanrısal bir süreç sonucu yaratılmış olduğunu dile getirdikten sonra bu konuda herkesin Tanrı tarafından kendisine biçilen rolleri oynaması gerektiğini iddia eder ve kimsenin durumuna isyan etmemesi gerektiğini bildirir. Tarih, Tanrı tarafından kesin bir şekilde kararlaştırılmıştır.[59] Bundan dolayı tarihin seyri ve toplumsal değişmeler ancak O'nun isteği doğrultusunda yavaş ve zaman alan bir süreçte gerçekleşmektedir. Örneğin, aristokratik bir hiyerarşiyi savunan Burke, aristokratlar, din adamları ve avam tabakasının aslında toplumsal bir

[57] Duman, Edmund Burke, s. 221.
[58] Yuhanna, Ayet 1,2,3.
[59] Byrne, s. 202.

sürecin sonucunda ortaya çıkmadığını, aksine tüm bu hiyerarşinin Tanrı'nın düzeninin bir parçası olduğunu belirtir. "İnsan, zihninin yaratılışının doğası gereği çok daha istekle ve zevkle yaptığı iş, farklılıkları aramaktan ziyade benzerlikleri arayıp bulmaktır."[60] Burke için, ilahi vahyin geliş süreci, toplumda Tanrı tarafından doğal olarak yerleştirilen bir hiyerarşinin göstergesidir. Tanrı, vahyi tüm insanlara göndermez. Vahyi sadece ve sadece seçilmiş, kutsal kabul edilen insanlara gönderir. Peygamberleri ve Kutsal Ruhu hiyerarşik bir amaca hizmet için kullanır. Tanrı bile doğamıza, isteği doğrultusunda bir hiyerarşi koyduysa Burke'e göre, insanları ve toplumu oluşturan düzende de bir hiyerarşi olmalıdır. Çünkü toplum da sonuçta Tanrı'nın bir ürünüdür ve Tanrı'nın amaçlarına hizmet noktasında doğal yasalara göre hareket etmektedir.

Bu konudaki görüşlerini, tarihin seyrini değiştiren önemli toplumsal olaylardan hareketle temellendirmeye çalışan Burke, örneğin Fransız Devrimi ve aydınlanma adı altında ortaya çıkan düşünce hareketinin, topluma mal olan zararlarını eleştirmek suretiyle görüşlerini ortaya koymuştur. Burke'e göre yukarıda da ele aldığımız gibi aklın salt doğru bilgi kaynağı olmadığı için toplumun şekillenmesinde de ona güvenmemiz söz konusu değildir. "Aydınlanma, Kilise'nin ve İncil'in otoritesine karşı çıkıp, tarihin biriktirmiş olduğu ortak aklı çöpe atarak bunun yerine aklın ve doğanın otoritesini koyarak, St. Augustinus'un 'cennetsel şehri'ni (heavenly city) bir 'yeryüzü şehri'ne dönüştürmekteydi."[61] Burke'e göre Tanrı her şeyin yaratıcısıysa, salt akla dayalı bir dünya düşünülemez. Çünkü aklın ve duyguların kontrolü Tanrı'nın iradesinin elindedir: "Özellikle Kant'ın 'Aklını kullanma cesaretini göster!' sloganıyla hiçbir eleştiriyi kabul etmeyen otorite isteğinin sorgulanması gerektiğini ilan etmiş olması"[62] Burke'ün Tanrısal iradenin akıldan hareketle ortaya konulamayacağı eleştirisini almasına neden olur. "Burke için soyut akıldan hareket etmek gerçek bilgiye ulaşmada faydasız olduğu kadar zararlıdır da."[63] "Kant'ın 'Aydınlanma Nedir?' adlı makalesindeki şu satırları özellikle Burke'ün Tanrısal otorite hakkındaki düşüncelerine ters düşmektedir;

"Şimdi acaba aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz? sorusu sorulunca, yanıt şöyle olacaktır: Hayır aydınlanmış bir çağda değil, fakat aydınlanmaya

[60] Burke, s. 21.
[61] Mehmet Vural, **Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık**, Elis Yayınlar, Ankara, 2011, s. 25.
[62] Vural, s. 25.
[63] Duman, Edmund Burke, s. 115.

giden bir dönemde yaşıyoruz. Şimdiki zamanlarda olduğu gibi, insanlığın bir bütün olarak, başkasının rehberliği olmaksızın, dinsel konularda kendi aklını iyi bir biçimde ve güvenilir bir biçimde kullanması durumunda olması ya da bu duruma getirilebilmesi için katedilecek daha çok yolumuz var. Fakat bu yönde özgürce çalışmak için, şimdi onların yolunun temizlenip aydınlatıldığına ilişkin farklı göstergelere sahibiz, böylece evrensel aydınlanmaya giden yoldaki engeller, insanın kendi suçu ile düşmüş bulunduğu bu ergin olmayış durumundan kurtuluşu ile ilgili güçlükler yavaş yavaş da olsa giderek azalmaktadır.''[64]

Kant'ın satırlarında da gördüğümüz gibi, eskiye dair ne varsa kaldırılıp atılacaktır. Çünkü eskinin getirmiş olduğu yapı önlerinde bir engel teşkil etmektedir. Aklın önderliğini savunan Kant'a göre Tanrı'nın, geçmişin dogmalarına veya bir başkasının rehberliğine ihtiyaç yoktur. Çünkü salt akıl evrensel doğruları anlamamıza ve yaşamamıza olanak sağlayacaktır. Ona göre insan zihinsel yetişkinliğini, kültürün hamallığını yaparak, mistik dogmalara takılı halde kalarak veya geçmişin dini ve tarihsel bilgisini aktarma gayreti içine girerek insan aydın bir toplumu kurmayı başaramayacaktır. Bundan sonra Aydınlanma düşüncesi ile toplumsal erginlik yakalanacak ve aklın rehberliğinde bir toplumsal düzen kurulacaktır. Aklın ışığında kurulacak olan bu düzen, ideal bir toplumun başlangıcıdır. Rasyonel düşünceye dayalı geliştirilecek her toplumsal kural, her zihin eğitimi toplumun tamamında yeni ve ideal düzeni tesis edecek ve koruyacaktır.

Burke'ün Kant'ın akıl noktasındaki görüşlerine yönelik eleştirilerinin en temel noktası, Kant'ın iddia ettiği gibi aklın her durumda rehber edinilecek bir organımız olmadığıdır. "Eğer kendi çözümlemelerimizin yıkıcı etkileri ile Tanrı'nın öngörüsel yolundan çıkarılıp başıboş kalmak istemiyorsak, usumuzun başımızdan alınması gerekir."[65] Akıl yoluna girmek, Burke'e göre Tanrı'nın çizdiği yoldan sapmak demektir. Burke bu görüşleriyle aslında insan iradesini sınırlandırmaktadır. Çünkü insan iradesinin özgür işleyişinin birinci temel prensibi aklın denetiminde yaptığımız eylemlerin sonuçlarını göze alarak yapmaktır. Burke, tamamen aklı bir kenara atan görüşe sahip olmasa da aklın genel doğruları bize sunamayacağını, duygu ve duyumsamaların eşliğinde ancak yararlı ve rasyonel bilgilere

[64]İmanuel Kant, Aydınlanma Nedir ?,http://fel113.files.wordpress.com/2011/10/aydinlanma-nedir-immanuel-kant-1784.pdf, (18.12.2013), ss. 4-5.
[65]Hampshere-Monk, ss. 376-377.

ulaşabileceğimizi iddia eder. Buradan da anlaşılabileceği gibi Burke, aklın sınırlarının dünyadaki yerimizi belirleme açısından etkisiz ve yetersiz olduğunu vurgular. Duyu ve duyumların eşlik ettiği akıl ancak, Tanrı'nın dünyadaki sözü yani Kitab-ı Mukaddes'in rehberliğinde, bizim için belirlenen rollerin pratiğini yapmada, o rollere göre yeni bir şeyler ortaya koymada yardımcı olabilir. Ona göre toplum ölüler ve yaşayanlar arasında ki kültürel bağın sürekliliğinin bir ürünüdür ve böylece devam etmektedir.

> *"Burke, toplum için kesin hedefler tayin eden, saf aklın mahsulü dönüşüm çabalarının başarısızlıkla malül olduğunu düşünür. Ancak bu, alelade bir başarısızlık olarak ele alınmaz. 'Tabularasa' toplum kurgusu, medeniyet treninin vagonlarının, yani geleneğin yok sayılmasını getirir. Gelenekten kopuş ise toplumun tarihten ders alamaması, tarihten gelen 'bilgelik'ten faydalanamaması, belleğini yitirmesi demektir."*[66]

Taklit etme veya başarma hırsı gibi aklın yardımcı olduğu tutkular, Burke için sosyal hayatın Tanrı'sal bir inşa olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Tanrı insana yarattığı doğal düzeni taklit etme ve hırs duygusuyla yeni bir şeyler üretmesini sağlar. Çünkü bu toplumsal tutkular bizim doğamızda insan ilişkilerinin imkânı açısından yerleştirilmiş kodlardır.

> *"Bizim toplumsallığımıza ve diğerleriyle olan ilişkilerimize ilişkin olan bu tutkular aklın ürünleri değildir; Tanrı'nın doğal yapımıza yerleştirdiği rasyonel olmayan itici güçlerdir ve bunlar düşüncelerimizi, eylemlerimizi, tavır ve tutumlarımızı kısaca tüm hayatımızı şekillendirirler. Bir tür doğallık ve kendiliğindenlik atfedilen, aklın işleyişinden bağımsız olan bu 'sosyal tutkular', ister Tanrı'nın doğamıza vurduğu damga olarak isterse evrimleşen doğamızın zaman içinde kendiliğinden oluşmuş yapısı olarak savunulsun, Burke ile İskoç düşünürler arasındaki temel ortak noktalardan birisini oluşturmaktadır. Sosyal düzenin, ilişkilerin ve kuralların temelinde de, akıl değil bu rasyonel olmayan 'sosyal tutkular' bulunmaktadır."*[67]

Muhafazakâr bir filozof olan Burke için insan, doğası gereği kusurlu ve sorunlu bir varlıktır. Hz. Âdem'den gelen ilk günah bunun en büyük göstergesidir. Cemil Meriç'in 'Kültürden İrfana' adlı kitabındaki şu satırları, Burke'ün

---

[66] Fırat Mollaer, Rasyonalist Düşünce Geleneği Karşısında Muhafazakârlık: Burke'denHayek'e, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 2, 2004, ss. 165-166.
[67] Duman, Edmund Burke, ss. 103-104.

muhafazakâr düşünce açısından ne denli önemli olduğunun bir göstergesidir. "Burke, kendini korumak isteyen bir dünyanın peygamberi idi."[68] Edmund Burke her ne kadar muhafazakârlık ve gelenek kavramlarını Aydınlanma düşünürlerinin yüklediği olumsuz anlamlar nedeniyle kullanmaktan kaçınsa da, medeniyet ve din kavramları üzerinden bağlayıcı, ortak kadim kültürün devamı olarak söz konusu kavramlara dayanmayı uygun görür. Ona göre bu ortak ve bağlayıcı kültürün yok sayılması veya yaşanmamış gibi bir kenara bırakılması bizi, toplumun ve medeniyetin yok olmasına kadar sürükleyebilir ve olumsuz sonuçlar doğurabilir. Bunun içindir ki Tanrı'nın vahyinden ilham alan gelenekler ve geçmişin birikimi bize ışık olacak, doğru yolu gösterecektir.[69] Ayrıca "Burke, muhafazakârlık (conservatism) terimi yerine koruma anlamına gelen (preservation) terimini kullanmıştır. Ona göre muhafaza etmek değişimden çok daha önemlidir."[70] Bundan dolayı Tanrı'nın yaratmış olduğu bu düzeni korumak herkesin tabii görevidir. Bunun için Burke'ün muhafazakâr tavrı ışığında, muhafazakâr bir düşüncenin özellikle şu altı maddeden oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1. Dünya Tanrı'nın büyük bir lütfu olduğu için doğal şeylere karşı ayrı bir sevgi besliyoruz.
2. Tanrı merkezli hümanizmde insanın ve toplumun varlığı Tanrı'ya dayanır. Hem dinsel bir varlık olan insan için hem de iyi bir toplum için din gereklidir.
3. İnsan aklı sınırlıdır ve karmaşık olan bu dünyayı tam manasıyla kavrayamaz. Bundan dolayı duygular ve geçmişin birikimini kullanmak gerekmektedir.
4. Muhafazakârlar, insanın toplumu çeşitli ideallere göre yeniden biçimlendirme yeteneğine güvenmezler. Çünkü toplum değişimin bir parçası değil aksine düzenin korunması gereken bir aracıdır.
5. Ütopyaya karşı pragmatik bir düşünce yapısına sahiptirler.
6. Muhafazakârlarda aristokrasi vardır ve bu Tanrı'nın toplumsal planının bir parçasıdır.[71] Özellikle Burke'ün vurguladığı gibi

[68] Cemil Meriç, **Kültürden İrfana**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 281.
[69] Gencer, ss. 135-136.
[70] Vural, s. 19.
[71] Vural, ss. 20-21-22.

> Tanrı'nın vahyi bize aristokrasinin toplumun doğal bir parçası olduğunu gösterir.

Özetle Burke, çağdaşlarının rasyonalist tutumlarına karşı Hristiyanlığın temel prensiplerini ve doğal yasalara bağlılığı savunmuştur.[72] Bu sistemin teolojik yapıda oluşmasında, Burke'ün küçük yaşta St. Omer'da papazlık eğitimi alması etkili olmuştur. Papazlık eğitiminden midir bilinmez ama Burke, dine karşı hep bir sempati ve bağlılık beslemiştir. Çünkü ona göre toplumun inşasında Tanrı, bir mühendis gibi evreni ve insanı yaratmıştır. Tanrı'nın oluşturduğu bu inşa en ufak detayına kadar O'nun eseridir ve onun değişimden korunması gerekir. Ne kadar uğraşırsak uğraşalım, rasyonalist tutum sergileyen Aydınlanmacı fikir akımlarının iddia ettiği gibi ne akıl ne de başka bir şey toplumun akıbetinde söz sahibi değildir. Tahayyül, duyumsama, önyargılar Tanrı'nın bize bir emanetidir. Bizler bu emanetler sayesinde Tanrı'nın fikirlerini anlayabilir ve ona göre hareket edebiliriz. Tahayyül sonrası taklit ile Tanrı'nın gözler önüne serdiği ihtişamı kendi benliğimize adapte eder ve hırsımızla beraber daha çok ihtişam sahibi olmaya çalışırız. Ancak bu hırsımız sayesinde toplumda ilerleme ve gelişmeyi sağlayabiliriz. Gerek Lordlar kamarası gerekse avam kamarası toplumsal eşitsizliğin, bunun yanı sıra Tanrısal adaletin en büyük göstergesidir. Tanrı vahiy yoluyla zaten bu hiyerarşiyi insana göstermiştir. Bireylerin yapması gereken en önemli şey de bu hiyerarşik düzende insanların konumlarına uygun davranışlar sergileyerek Tanrı'nın vermiş olduğu görevleri yerine getirmek, bu görevleri yerine getirirken de asla ve asla isyan etmemektir. Aynı zamanda insan toplumun bu ilerleyişini geçmişin birikimiyle doğru orantılı olarak harmanlar ve geleceğe aktarmaya çalışır. Önyargı kelimesiyle ifade ettiği bu geçmişin birikimi, Burke açısından çok önemlidir. Geçmiş tecrübeler bu günün sosyal hayatına ışık tutan vakalardır. Toplumun şekillenmesi bu güne taşınması ve geleceğe aktarılması ancak önyargılar sayesinde mümkün olabilecektir. "Burke'e göre önyargı, ne kadar uzun bir zamanın ürünüyse ve ne kadar yaygın olarak paylaşılıyorsa, o ölçüde değerlidir. Arif insanlar onu peşinen reddetmek yerine 'ondaki örtük hikmeti keşfetmeyi', onun altında yatan illeti bulmayı başarırlar."[73]

---

[72] Peter J. Stanlis, **Edmund Burke and The Natural Law**, Transaction Publisher, Ne Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2003, s. 161.

[73] Bekir Berat Özipek, **Muhafazakârlık Akıl, Toplum, Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 71.

"Bu yönüyle önyargı, insan yaşamında karşılaşılan sorunların çözümünün herhangi bir mantık bozulması olmaksızın gerçekleştirilmesini mümkün kılışın 'yarı-sezgisel bir bilgi'sidir."[74] O zaman toplumda meydana gelen ve gelebilecek her türlü sorunun çözümünde, geçmişin sunduğu birikimin ışığından yararlanmak gerekmektedir.

1.4. BİR FİLOZOF OLARAK BURKE'Ü ETKİLEYEN DÜŞÜNÜRLER

18. yüzyıl Avrupa'sına baktığımızda bir dönüm noktası olarak Fransız Devrimi'ni görmekteyiz. Bu devrimle başlayan rasyonalist akım İngiltere'de olmak üzere Avrupa'nın tamamını etkisi altına almıştır. Bu akımın yaydığı görüşleri benimseyen düşünürlerin yanında, bu akımı eleştiren birçok düşünür de sahneye çıkmıştır. Eleştirel noktada saf tutan Burke, görüşlerini savunurken geçmiş tüm birikimlerini ortaya koymuştur. Söz konusu birikimden hareketle Burke, geçmişin tarih ve kültür okumalarının yanında, çağdaşlarının eserlerini de okuyarak onun yer yer bu çağdaş filozofların görüşlerinden de etkilendiğini söyleyebiliriz. Özellikle bu büyük toplumsal değişimlerin arka planlarına baktığımızda hep dini sebepleri müşaade ederiz. Hiçbir din yoktur ki, bulunduğu toplumun dil, tarih, kültür ve yaşamını etkilememiş olmasın. Tarih hep dinlerin savaşlarına tanıklık etmiştir. İngiltere'de, 7. Yüzyıldan başlayarak bu dini hareketlerin toplumsal değişime neden olmasından payına düşeni alır.

> *"17. yüzyıl İngiltere'sinde, Kralın manevi egemenliğine son veren ve toplumun sekülerleşmesi ile devletin güçlenmesini sağlayan üç önemli dini hareket meydana gelmiştir: Püriten[75], Methodist ve Anglikan[76] hareket. Bu dini hareketler, sadece modern İngiliz devletinin yaratılmasında ve bireyciliğin gelişmesinde etkili olmakla kalmamış aynı zamanda, İngiliz Aydınlanmasının görgücülüğüne de önemli katkı sağlamıştır."*[77]

18. yüzyıl İngiltere'sinde de devam eden bu etnik dini yapı, muhafazakârlığın hangi dini ve etnik yapı olursa olsun, insanların düşüncelerinde yer etmeye devam

[74] Özipek, s. 71.
[75] Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma, 10. 02. 1991. http://img197.yfrog.com/img197/3215/siyasalsistemlersiyasal.pdf, (20.12.2013), s. 107.
[76] Kışlalı, s. 106.
[77] Akkaş, s. 95.

etmesinde önemli rol oynamıştır. Dini 'sivil toplumun temeli'[78] olarak gören Burke, toplumun inşasını sağlayan Tanrı elinin kuralları olarak, dini kabul etmektedir. Çünkü bu kurallar Tanrı'nın insan için çizmiş olduğu sınırlardır. İnsan bu sınırların farkındalığında bir yaşam sürmek zorundadır.

Edmund Burke'ün küçük yaştan itibaren dine olan ilgisi, Tanrı'nın emir ve yasaklarına karşı bağlılık göstermesinde ki en önemli sebeplerden bir tanesidir. Buna rağmen entelektüel birikimi ve gelişimini devam ettiren Burke, özellikle siyaset teorisinde okuduğu bazı yazarların fikir dünyalarından etkilenmiş, kendi düşünce yapısını da etkilendiği bu fikirler etrafında şekillendirmeye devam ettirmiştir. Siyasete girmesinin de verdiği yönelimle Burke, araştırma ve kendini geliştirme konusunda hep azimli ve gayretli olmuştur. Bu azminin ve çalışkanlığının neticesini zaten önce başkanın özel sekreteri, sonrada milletvekili olarak almıştır.

17. yüzyılda çok tartışılan doğa ve insan ilişkisi, Edmund Burke'ün doğal toplum fikrine kaynaklık etmiştir. Burke'ün fikri temellerinin oluşmasında etkili olan düşünürlerden bazıları Joseph Butler, Francis Hutcheson, David Hume, Tomas Reid, Adam Ferguson, JosianTucker, Viscount Boblingbroke, Adam Smith, John Delolme'dır.[79]

17. yüzyıl İngiliz düşünürlerinden olan Hobbes, insanın yaratılışı bakımından bencil olduğu inancına sahipti. Hobbes, insanın bencillikten ve de yanlış eylemlerden kurtuluşunu, Tanrı yasasını yorumlayan politik egemene vermiştir. Aynı dönemin bir diğer önemli düşünürü Locke ise Hobbes'in insan doğasına ilişkin kötümser görüşlerini reddederek iyilik ve kötülük eylemlerinin insanların iradelerine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Ancak Locke insan aklının toplumun tarih ve tecrübesinden bağımsız hareket edemeyeceğini belirterek İngiliz görgücü geleneğini devam ettirmiştir. [80] Edmund Burke'de bu düşünceden bir hayli etkilenmiş ve tarih, kültür ve geleneğin toplum yaşamında ne denli önemli olduğunu her fırsatta dile getirmiştir.

Burke'ü etkileyen düşünürlerden Butler'e göre 18. yüzyıl terminolojisinde tarih, doğası itibariyle önemlidir ve sivil hükümet geçmişten gelen yasaları korumak zorundadır. Ayrıca bu yasaları uygulayarak halka anlatması gerekir.[81] Butler'e göre

[78] Akkaş, s. 98.
[79] Akkaş, s. 152.
[80] Akkaş, s. 152.
[81] MarioEinaudi, **The British Background of Burke's Political Philosophy**, Vol. 49, The Academy of Political Science, 1934, http://www.jstor.org/stable/2143466, s. 578.

insan doğası ve bilinci ayrılmaz bir parçadır. Çünkü bilinç aynı zamanda Tanrı'nın iradesini temsil etmektedir. Butler'e göre tarih, birikim yoluyla kendini geliştiren, yeniliğe ihtiyaç duymayan bir süreçtir. Düzenin devamlılığını sağlamak bizim görevimizdir. Geçmişin getirdiği bu kurallar, toplumun düzeni ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeydedir. Burke, Butler'in felsefi şüpheciliği reddettiğini belirterek Avrupa'da herhangi birisi şüpheye düştüğünde Butler'in düşüncesiyle doğru yolu bulabileceğini ifade etmiştir.[82]

Sezgicilik ve faydacılık arasında köprü kurmaya çalışan Hutcheson, Burke'ü etkileyen diğer bir düşünürdür. Toplum huzuru, fertlerin mutluluğu gibi konularda faydacı görüşleriyle Hutcheson, Burke'ün *Yüce ve Güzel Kavramlarının Kaynağı Hakkında Felsefi bir Soruşturma* kitabına temel teşkil etmiştir.[83] Hutcheson'a göre devlet insanın mutluluğu için vardır. İnsanların mutluluğu ise toplumun iyiliğini gerçekleştirir. Kısacası Hutcheson'un faydacılığı, Burke'ün tarih düşüncesiyle birleşmektedir

Burke'ün toplumun yapısını incelerken ele aldığı, insanın duygu dünyasındaki hırsı ve tatminkâr olmayan arzuları düşüncesinin benzerini, David Hume'da da görmekteyiz.[84] Hume'a göre halkın faydası, adaletin temel kaynağını teşkil etmektedir.[85] David Hume göre, ahlakın kaynağı başkaları hakkında iyi düşünebilmekten geçmektedir.[86] Hume göre de insanlar arasında sınıfsal bir ayrımın olması normal bir durumdur. Eşitlik toplumun durağanlaşmasına ve geriye gitmesine neden olur.[87] Edmund Burke'ün düşüncelerini incelediğimizde de toplumun doğal durumundan dolayı, Tanrı'nın yarattığı toplum düzeninde eşit olmadığını söyleyebiliriz.

> "*Hume'daki toplum sözleşmesi, sadece tarihsel olarak devletin kökenini açıklamakla kalmaz, politik itaatin gerekliliğini de anlatmaktadır. Benzer biçimde Burke'de insanların kendi rızalarıyla haklarını Prense devretmediklerini çünkü insanların, tarihin başlangıcından haklarını Prense verdiklerini söyleyerek Prensin, insanlardan bağımsız olarak bazı haklara sahip*

[82] Akkaş, s. 153.
[83] Einaudi, s. 580.
[84] Mustafa Yıldırım, **Davit Hume'nin Ahlak Felsefesi**, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı:3, 1992, s. 70-71.
[85] Yıldırım, s. 71.
[86] Yıldırım, s. 70.
[87] Yıldırım, s. 74.

olduğunu belirtmiştir. Böylece Burke'e göre sözleşme, tarihsel olarak ve başlangıçta bir kez yapılıp, insanlığın sonuna kadar devam edecektir."[88]

Hume'nin şüpheci düşüncesini kabul etmeyen bir filozof olan Thomas Reid, Hume'nin şüpheci düşünce metodunun, Hristiyan gelenek ve inançlarına üç kat daha fazla zarar verdiğini belirtmektedir.[89] O, Burke'ün sağduyu kavramıyla açıkladığı tarihsel duyunun toplum yapısında ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

"Reid sağduyunun, sıradan insanların öngörüleri doğrultusunda ortaya çıkan kurallar olduğunu bu kurallara da, insanoğlunun doğuştan sahip olduğunu belirterek, insanların şüphecilikten bu değerlerle kurtulabileceğini ifade etmiştir. Burke'de benzer yolla Reid'in sağduyu terimini historical sense (tarihsel duyu)'ya dönüştürerek toplumu açıklamıştır.[90]

Toplumu oluşturan bireylerin tek başlarına bir hayat sürdürebileceklerini düşünmek imkânsızdır. Adam Ferguson'a göre bireyler toplumun bir parçasıdır ve sosyal hayatın temel taşını oluşturur. Edmund Burke, *Anual Register*'de bazı düşünürlerin, yazarların insanı ya toplumdan soyutladığını ya doğanın yaramaz çocuğu gördüğünü ya da düşüncesiz canlı olarak niteleddiklerini belirterek, bu görüşe karşı çıkan ve yazılarıyla bu görüşleri çürüten Ferguson'u tebrik etmektedir.[91] Aynı şekilde insanın toplumsal bir varlık olduğunu *Yüce ve Güzel* kitabında belirten Burke, yalnızlığın varoluşumuza aykırı olduğunu, ölümün bile yalnızlık kadar korkutucu olmadığını belirtir.[92]

Burke'ü etkileyen bir başka düşünür olan Tucker'ın, "geçmişi takip etmeliyiz, onu ilke haline getirmeliyiz, hükümdar ile insanlar arasında bağ kurmalıyız"[93] sözü Burke'ün geçmişin birikimlerinin geleceğe aktarılması gerektiği savunusuna benzer. Her ikisinin de tarihsel bağ görüşüne dayandıkları açıktır.[94]

Burke'ün yazılarından etkilendiği diğer bir düşünür de Bolingbroke'dur. Ona göre, çok partili bir sistem ayrılıkları ayrışmayı körükleyen bir sistemdir. Bolingbroke'a göre monarşi, insanlığın düzenini sağlayan toplumsal kanununun bir teminatıdır. Aynı şekilde Burke içinde monarşi, tarih sorunlarının çözümünde en

[88] Akkaş, s. 154.
[89] Einaudi, s. 586.
[90] Akkaş, s. 154.
[91] Einaudi, s. 588.
[92] Burke, Yüce ve Güzel, s. 47.
[93] Einaudi, s. 590.
[94] Akkaş, s. 155.

etkin yoldur. Zira Burke'e göre toplumsal düzen, tarihsel sürecin bir unsurudur. Bu süreçte insanlar, sorunların çözüme kavuşmasına tanıklık ederler.[95]

Özellikle Adam Smith'in ekonomik alandaki görüşlerinden etkilenen Edmund Burke, Adam Smith'in, devletin ekonomik kriz dönemlerinde müdahalede bulunması gerektiği görüşünü benimsemiş, Smith gibi fakirliğin ancak zenginlerin onları motive edici yardımlarıyla ortadan kalkabileceğini savunmuştur.[96] "Burke ile Smith arasında ekonomi düşüncesi açısından önemli farklılıklar yoktur. Burke'ün bu niteliği onun toplumda hem hiyerarşi hem de kapitalizmi savunmasındandır."[97] O, Smith'in duyulara hoş gelen şeylerin iyi, acı verenin ise kötü olduğu fikrini aynen benimser ve bu konuda *Yüce ve Güzel* kitabında uzun bir bölümde yer verir.[98]

> *"Eğer bu tür bir hissizlik, rahatlık ya da sükûnet ya da, her ne isim vermek istiyorsanız, durumunda aniden bir müzikle eğlendirilecek olsaydınız ya da canlı renkleriyle, parlak ve güzel bir nesne önünüze konulsaydı veya güzel bir gül kokusu duysaydınız veya susamış olmasanız bile lezzetli bir şarap içiyor olsaydınız ya da aç olmamanıza rağmen bir şekerlemenin tadına baksaydınız; bütün bu işitme koklama ve tat duyularında şüphesiz haz hissederdiniz.*
>
> *... Diğer yandan, aynı hissizlik durumundaki bir kişinin çok sert bir darbe aldığını ya da acı bir iksir içtiğini veya keskin ve tırmalayıcı bir sesin kulaklarını rahatsız ettiğini düşünün: bu durumda söz konusu olan hazzın ortadan kaldırılması değildir ama yine de etki altındaki her duyuda çok belirgin bir acı hissedilir."*[99]

John Delolme toplumsal sorunlarda insan duygularının önemine değinerek, bilimin ilkelerinin, insanın duygu ve his dünyasına göre oluşturulması gerektiğini savunmuştur.[100] Ayrıca; "Delolme'nin tarih ve toplum anlayışı kolayca tanımlanabilir olmayıp insan zihninde köklenen ama sınıflandırılmayan bir geleneği açıklamaya çalışır ki bu yöntemin izleri Burke'ün çalışmalarına dayanak noktası oluşturmuştur."[101]

"Edmund Burke (1729-1797), John Locke'den (1632-1704) sonra yaşamış bir filozoftur. Ancak önde gelen muhafazakâr İngiliz düşünür Richard Hooker'in (1554-

[95] Akkaş, s. 155.
[96] Akkaş, s. 156.
[97] Akkaş, s. 156.
[98] Akkaş, s. 156.
[99] Burke, Yüce ve Güzel, ss. 36-37.
[100] Akkaş, s. 156-157.
[101] Akkaş, s. 157.

1600) hem Locke hem de Burke'ün temel entelektüel bilgi kaynağı olduğu hatırlandığında, muhafazakârlık-geleneksellik ilişkisinin geçerliliği de anlaşılır."[102]

Edmund Burke'ün entelektüel seviyesini geliştirmek için zengin İngiliz kültürüne merakı, araştırmacı ruhu, Magna Carta ile başlayan zengin hukuk geleneğini öğrenmek için çalışmalar yapması, bu konularda önemli eserleri olan Eduar Coke ve William Blackston'dan takdirle bahsetmesine neden olmuştur. Kısacası onlarda Burke'ün düşünce yapısını etkileyen önemli düşünürlerdir.[103]

[102] Gencer, s. 18-19.
[103] Gencer, s. 120

İKİNCİ BÖLÜM
EDMUND BURKE'ÜN DİN FELSEFESİ

2.1. BURKE'ÜN TEOLOJİK DÜŞÜNCE YAPISI VE DİN ANLAYIŞI

Avrupa'nın toplum yapısı 18. yüzyıla kadar köklü değişiklikler yaşamamış olsa da, 16. yüzyıldan itibaren sanata ve Tanrı'yı anlama düşüncesine yönelik çalışmalar neticesinde, önceleri küçük kitleleri etkileyen akımlar sonraları tüm Avrupa'yı etkiler hale gelmiştir. 18. yüzyılda Eflantuncu görüşlerin son bulmasıyla, insanın özgürleşmesinin önü açılmış ve özgür düşünce dünyası toplumun kaderinde önemli bir çığır açmıştır.[104] 18. yüzyıl itibariyle rasyonel düşüncenin egemenliği başlamış din ve dini kurumlarda da ciddi değişimler yaşanmıştır.

17. yüzyıldan sonra toplumda rasyonel düşüncenin ve felsefenin tüm Avrupa'yı sarması sonucu, dini kurumlarda da değişimler ve farklı sesler ortaya çıkmıştır. Püriten, Methodist ve Anglikan hareketler sekülerleşen dünyada dini anlamda yeni uyanışlar yarattığı gibi, devletin güçlenmesinde de önemli işlevlere sahip olmuşlardır.[105]

> *"İngiliz Kilisesinin diğer bir gurubunu temsil eden Hollandalı Arminius'tur. Arminianlar, Anglikan olarak da adlandırılırlar ve İngiltere'nin resmi devlet kilisesi olarak örgütlenmişlerdir. Anglikan öğreti, İngiliz üst sınıfı için ahlaki bir değer oluşturmuştur. Burke'ün de içinde olduğu düşünce sistematiği temelde, Hooker'dan esinlenirler. Pürütenlerden daha hoşgörülü olan Anglikanlar, inancın bireyi ilgilendirdiğini, dinin dışındaki örgütlenmelerin dini inanç ve değerlere göre düzenlenmesinin doğru olmayacağını ifade ederler. Akıl, gelenek ve dini törenin, pozitif olarak değerlendirilmesine önem verirler. Anglikan mezhebi devletin devamlılığı ve menfaati için, dinsel mezheplerin tolere edilmesi gerektiğine inanır. Dini hoşgörü bireyleri, devlete daha çok bağlamakta ve devlet, dini inanç ve değerleri tolere ettiği ölçüde, bireyler üzerinde güç ve kontrol sağlamaktadır."*[106]

[104] Akkaş, s. 141.
[105] Akkaş, s. 141.
[106] Akkaş, s. 98.

Edmund Burke, toplum sözleşmesinden bahsederken, dinin insanların evrensel ortak kültürü ve ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Çünkü toplumun huzuru ve istikrarının en önemli parçası dindir. Kendi ülkesi açısından baktığında, İngilizlerin yüzde doksan dokuzunun dinsizliğe karşı çıktığını ve batıl inançları reddettiğini savunan Burke, dinin toplum açısından ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermeye çalışmaktadır.[107] Burke'ün kafasındaki devlet yapısı, din ve Tanrı temellidir. Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere, Edmund Burke düşünce yapısıyla Anglikan Kilisesine yakındır. Düşünce yapısını tahlil ederken belirttiğimiz üzere, Burke'ün kafasındaki faraziyelerin referans kaynağı hep Hristiyanlıktaki Azizler ve Skolostik İlahiyatçıların yazdıklarıdır. Papazlık eğitimi sırasında zihninde yer edinen din anlayışı daha sonraki dönemde bu alanda ortaya koyduğu tüm fikirlerin temelini teşkil etmiştir.

Edmund Burke, yazdığı tüm eserlerde dinin öneminden bahsetmiş ve toplumun gelişmesi, refahı ve ilerlemesi noktasında Tanrısal vahyin önemini dile getirmiştir. Aydınlanma düşüncesini kıyasıya Tanrı'nın emir ve yasaklarına karşı çıkmakla suçlayan Burke, Fransız devrimiyle beraber rasyonel toplum anlayışına anti-tez olarak dini referans göstermiştir. Fransız Devrimi hakkında yazdığı *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler* adlı kitabında Burke, okurlara toplum açısından daha iyi ve yararlı olan şeyin (Weknow, and what is better, we feelin wardly, that religion is the basis of civil society and the source of all good and of all comfort.) din olduğunu açıklamaktadır. Kısacası o, tüm sivil toplum düzeninin, toplumsal huzurun, iyinin ve rahatın kaynağını, dinin teşkil ettiğini belirtir.[108]

Burke için Tanrı, tüm varlığı şekillendiren yegâne unsurdur. Güneşin doğuşundan batımına, insanın doğumundan ölümüne, toplumların doğuşundan yok oluşuna, toplumdaki ahlak kurallarının oluşmasına, toplumun hiyerarşik yapısına, insanlar arası ilişkilere varıncaya kadar her şey Tanrı tarafından bir düzen dâhilinde inşa edilmiştir. Fakat Tanrı'nın yaratmış olduğu bu düzeni, O'nun hikmetini kavrayamayan kişiler sürekli olarak bozma eğilimi içerisindedirler. Tanrı'nın toplumda yarattığı düzenin korunmasında ve söz konusu düzenin devam etmesinde devlet önemli bir yere sahiptir. Çünkü devlet Burke'e göre, toplum düzeni için Tanrı

[107] Akkaş, s. 192.
[108] Edmund Burke, **Reflections on TheRevolution in France**, 1970, http://www.findthatpdf.com/download.php?i=56152543&t=hPDF, (30.11.2013), s. 75.

tarafından atanan oto-kontrol sistemidir. Devlet toplumlar için ortak bir yaşam alanıdır ve yaşam alanının mükemmelleştirilmesi devletin mükemmelleştirilmesine bağlıdır.

> *"O (yani devlet) bütün ilimlerde bir ortaklık, bütün standartlarda bir ortaklık; bütün faraziyelerde ve bütün mükemmelliklerde bir ortaklıktır. Böyle bir ortaklığın hedeflerine birçok nesil boyunca da varılamayacağından, devlet sadece yaşayanlar arasında bir ortaklık değil, ölenlerle henüz doğmamışlar arasında da bir ortaklıktır. Her devletin her mukavelesi, dokunulmaz yeminin onayladığı belirli bir mukaveleye göre, bütün fiziki ve ahlaki tabiatları önceden belirtirmiş yerlerinde tutan, tabiatın aşağı kademelerini yüksek kademelerine bağlayan, görünen ve görünmeyen dünyayı birbiri ile birleştiren ezeli cemiyetin büyük ilkesel mukavelesinde bir maddedir."*[109]

Burke, 'ezeli cemiyet' derken kanaatimizce Tanrı'nın tüm toplumsal kurumları yaratıp, yönetmesini kastetmektedir. Yuhanna'nın "Başlangıçta söz vardı, söz Tanrıyla birlikteydi ve söz Tanrıydı."[110] ayeti, Burke'ün görünen ve görünmeyen dünyalar hakkındaki düşüncelerinin alt yapısını oluşturmuştur. Çünkü ayette bahsedilen sözün Tanrıyla birlikteliği, Tanrı'nın yaratmış olduğu ve de söz diye bahsettiği ölüm sonrası dünya arasındaki bağı ifade eder. Ayrıca Yuhanna'nın "Her şey onun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey onsuz var olmadı."[111]ayeti, dokunulmaz yeminin onayladığı mukavele olan, Tanrısal düzenin bir göstergesidir. Çünkü Burke'e göre bu ayetlerle fiziki, siyasi ve ahlaki düzenin tamamı, Tanrı tarafından bir düzen dâhilinde yaratılmış olup, onu değiştirmek veya yeni arayışlar içine girmek beyhude bir çabadan başka bir şey değildir.

> *"Ve gerçekten apaçık belli ki Burke' 'bütün fiziki ve ahlaki tabiatları önceden belirlenmiş yerlerinde tutan dokunulmaz yemin'den bahsederken, Kitab-ı Mukaddes'teki yaratılış hikâyesindeki 'Tanrı dedi ki' kelimelerine ve 'bütün varlıkları yaratan' kelimeleri için de Aziz Yuhanna'nın İncil'indeki birinci bölüme atıf yapıyor."*[112]

Burke'ün en büyük referans kaynağı Kitab-ı Mukaddesin sürekli olarak dile getirdiği bazı ayetleri burada zikretmek, Tanrı'nın evreni yaratırken bile bir düzen ve ahenk içinde yarattığını göstermiş olması açısından önemlidir:

---

[109] Cameron, s. 97.
[110] Yuhanna, Ayet 1.
[111] Yuhanna, Ayet 3.
[112] Cameron, s. 97.

- *Tanrı ışık olsun dedi ve ışık oldu.*[113]
- *Tanrı, "Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın" diye buyurdu. Ve öyle oldu.* [114]
- *Tanrı, "Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün" diye buyurdu ve öyle oldu.* [115]
- *Tanrı, "Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun" diye buyurdu.*[116]
- *Tanrı, "Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabanıl hayvan, sürüngen türetsin" diye buyurdu. Ve öyle oldu.*[117]
- *Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."* [118]
- *Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.* [119]

Ayetlerde de görüleceği üzere Burke'ün dini düşüncesinin alt yapısında, düzene dair bu ayetler önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bu ayetler Tanrı'nın dünyayı nasıl yarattığını ve ona nasıl şekil verdiğini göstermektedir. Ayrıca bu ayetler Tanrı'nın insanoğluna düzenli bir dünyayı emanet ettiğini ve bu düzene riayet ederek dünyayı denetim altında tutmamız gerektiğini belirtmektedir. Bu denetimin başında da devlet gelmektedir. Dolayısıyla da Burke'e göre insanların devletin adil yöneticilerinin boyunduruğunda düzenin bir parçası olarak uyumlu bir şekilde hareket etmeleri gerekmektedir. Tanrı yeryüzünü insana emanet etmiş ve onu koruması gerektiğini belirtmiştir.

Hristiyan geleneğinde ya da tarihinde devlet ve Hristiyanlığın temsili kurumu kabul edilen kilise arasında asla ve asla bir ittifak oluşmamıştır. Böyle bir ittifakın varlığını düşünmek hayalperest bir tutum olacaktır. Kaldı ki bu durum her iki kurumun da doğasına aykırı bir durumdur. Çünkü Hristiyanlık ve devlet evrensel bir

[113] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 3.
[114] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 6-7.
[115] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 9.
[116] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 20.
[117] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 24.
[118] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 26.
[119] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 27-28.

boyutta tek bir kavram olarak ele alınmalıdır. Bazı farklılıkları olsa da Burke'e göre onlar, özleri itibariyle birbirini tamamlayan tek bir olgudur.[120]

> *"Öyleyse din, Burke için yalnızca öznel bir kişisel inanç sorunu değildir. Tanrının doğasına ya da dinsel doğmanın içeriğine ilişkin teolojik kurgular, insanoğlunun çok ileri gidebileceğini umacağı meseleler değilken (ve sonuç olarak siyasal savaşıma değer şeyler olmadıkları halde) yine de içinde dinsel inancın güçlendirilip yenilenebileceği ve yönlendirilebileceği bir tür kurumsal biçimin sürekliliğini güvence altına almaktadırlar. Bu, Burke'ün anladığı biçimiyle devlet sanatının önemli bir yönüdür."*[121]

Kısacası Burke için din, toplumsal bağların temelini teşkil etmektedir. Her insanın kendine özgü bir inanç sitemi vardır. Dolayısıyla da dünya da toplumlar arasında dinsel farklılıklar mevcut olduğu gibi zaman zaman da din meşrutiyetine dayanan savaşlar meydana gelmektedir. Fakat tüm bu nedenler, Burke'e göre toplumun ayrışmasının bir sebebi değildir. Zira insanların farklı inanışlara sahip olmaları, onların bir arada yaşayamayacakları anlamına gelmez. Aksine birçok örnekte gördüğümüz gibi farklı dinlere mensup insanlar bir arada fevkalade güzel bir hayat sürdürebilmekte, hatta farklı dinlere mensup iki kişi evlenip bir arada yaşamaya devam edebilmektedir. Burke, Hristiyanlığın yüce bir din olduğunu her fırsatta vurgulamasına rağmen, dinsel ırkçılıktan kaçınarak diğer din mensuplarına karşı hümanist bir tavır takınmayı da ihmal etmemiştir. Ona göre toplumun genel algısının aksine din toplumda harç görevi görür.[122]

2.2. EDMUND BURKE'ÜN TOPLUM DÜŞÜNCESİNDE DİNİN YERİ

Edmund Burke'ün felsefi düşüncesinde 'toplum' kavramı 'önyargı' kavramı temeline oturan bir ifadedir. Burke'e göre ön yargı; geçmişin gelecekle köprü kurmasını sağlayan bir bilgi üretim sürecidir. Burke'e göre geçmiş toplumların tarihi ve kültürel birikimleri, medeniyetleri geleceğe taşıması açısından önemlidir. Aydınlanma eleştirisinde Burke'ün üzerinde durduğu noktalardan bir tanesi de, Aydınlanma taraftarlarının aklın himayesi altında geçmişi bir kambur gibi görmek istemeleridir. Aydınlanma düşünürlerine göre akıl tüm toplumsal hayatın merkezinde

[120]Millies, s. 167.
[121]Hampsher-Monk, s. 347.
[122]Hampsher-Monk, s. 347

yer alır. Dolayısıyla da akıl, geleceğin şekillenmesinde yegâne unsur olarak karşımıza çıkar. Aklın dışında kalan duygular, duyumlar vs. her şey bir kenara bırakılır ve rasyonel düşüncenin ışığında ilerlediği iddia edilir. Fakat Edmund Burke, Aydınlanma düşünürlerinin aksine aklı güvenilmez ve noksan bir bilgi kaynağı olarak görür. Ona göre, toplum düzeninin işleyişinde akıldan önce tahayyül, duyum ve önyargılar önemli bir yer tutar. "Bireyin doğal durumu, toplum içinde yaşamak ve uygarlığa doğru ilerlemektir. Bu yüzden Burke, ortak aklın bireysel mantığa yerleşik görüşlerin ise aşırı akılcılığa üstün olduğunu kabul eder ve deneyimin değerini över."[123]

Ortaçağ Avrupa'sında baş döndüren bir hızla, toplumda değişimler meydana gelmiştir. Çeşitli marjinal gurupların ortaya attığı fikirlerle, bu fikirlerin akımına kapılan topluluklar, toplum düzeninde yeni değişimlere neden olmuşlardır. Özellikle Rasyonalistlerin ve Volontaristlerin ortaya koyduğu fikirler geniş kitlelere ulaşarak toplumun fikriyatının şekillenmesinde en önemli düşünce akımlarıdır. Ortaçağ batısında Rasyonalistler ve Volantaristler arasındaki çekişme uzun süre gündemi meşgul etmiştir. Her iki düşünce akımının da ilahi iradeyi ön planda tutmasına karşın, bu iradenin hikmet mi yoksa kudret tarafından mı belirlendiği konusunda görüş ayrılıklarına düşünülmüştür. Rasyonalistlere göre insan için Tanrı, insanın düşüşünden sonra bile ilahi hikmet ve iradesinin etkisini sürdürdüğünü belirtirken, Volontaristler düşüşten sonra Tanrı'nın hikmet ve iradesinin devam etmediğini savunmuşlardır. Rasyonalistler iyimser bir görüşe sahip oldukları için ilahi iradeyi hikmete vurgu yaparak açıklarken, Volontaristler ise teodise anlayışlarının bir sonucu olarak, kötümser olayları kudrete vurgu yaparak açıklamaya çalışmışlardır. Kalvanistler ise Kadir-i Mutlak bir Tanrı karşısında doğrudan veya modernist görüşlerde savunulduğu gibi her şeyi devlet yapısına yükleyerek durumu açıklamaya çalışmışlardır. Hobbes gibi modernist anlayışa sahip olan düşünürler, Tanrı'nın insana verdiği kudret sayesinde kötülüğü ortadan kaldırabileceğini kabul etmişler ve Tanrı'yı taklit etmeleri, yani onu örnek almaları gerektiğine inanmışlardır. Edmund Burke ise, İngiltere'de ortaya çıkan bu görüşlerin hepsini hikmet kavramıyla kendi yorumu olarak ortaya koymuştur. Burke, davranışlarımızı tamamen Tanrı iradesine göre şekillendirmemiz, Tanrı'nın göndermiş olduğu son peygamberin izinde bir

[123] Vural, s. 66.

hayat sürmemiz gerektiğini belirtir. Bunun için insan kendi iradesini Tanrı'nın iradesine yaklaştırmaya çalışmalıdır. Dolayısıyla da insan, toplumda Tanrı'nın doğal yasalarını keşfetmeli ve onun düşüncelerini anlamaya çalışmalıdır.[124] Kısacası bizler Tanrı'nın hikmetini bulmak için çaba göstermeliyiz.

Edmund Burke'e göre toplumu oluşturan bireylerin ilk bakışta farklı oldukları görülür. Özellikle de zevkler konusunda insanlar arasındaki bu farklılığı hissederiz. O, beğendiğimiz yemekler, renkler, yapılar, kişilik özellikleri, okullar, ilgi alanları, bakış açıları, uslamlamalarımız vb. her şeyin toplumu oluşturan bireylerde farklı uslamlamalara neden olduğunu bildirir. Burke'e göre tüm bu farklı beğeni ve yaşam tarzları göründüğünün aksine çoğu insanda benzer etkiler ve benzer duygulanımlar meydana getirir.[125] Farklı restoranlarda yemek yiyen kişilerden birincisinin tavuk, ikincisinin hindi yediğini düşünelim. Şimdi bu insanlarla ilgili ilk yargımız birinci insan tavuk seviyor, ikinci insan ise hindi seviyor olacaktır. Her ikisinin de farklı yemekler tercih etmeleri onların genel beğeni yargılarının farklı olduğunu asla göstermez. Çünkü ikinci kişi diğer gün tavuğu tercih edebilir veya birinci kişi hindiyi yemeğini seçebilir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Burke'e göre, toplum ne kadar zıtlıklar üzerine, başka bir deyişle farklılıklar üzerine kurulu gözükse de günlük hayatı düzen içinde sürdürebilmek için kişiler arası benzer beğenilere ve uslamlamalara gerek olduğu açıktır. Bundan dolayı insanlar beraber yaşayabilir, ortak noktalarda da buluşabilir ve benzer ortak beğenilere de sahip olabilirler.

Edmund Burke, toplumsal yapıyı incelerken, aslında toplumu inşa eden unsuru yani insanı incelemeyi ihmal etmiyor. Bu inceleme esnasında Burke, her zamanki gibi aklı bir kenara koyduktan sonra toplumun ilerlemesini ve gelişmesini sağlayacak saikleri, diğer bir deyişle duyuları, imgelemi ve taklidi ön planda tutuyor. Burke'e göre, evrensel toplum düzenini ve önyargıyı anlama noktasında, bu kavramlar önemli bir noktada durmaktadır. Kısacası sadece rasyonel bir zemine dayanan toplumsal yapı yeterli olmayacaktır; gerçekte Tanrı düzeni ve yasalarıyla meydana gelmiş olan mevcut toplumsal durumun idame edilmesi de gerekmektedir.[126]

[124] Gencer, ss. 85-87.
[125] Burke, Yüce ve Güzel, s. 15.
[126] Duman, Edmund Burke, ss. 191-192.

Edmund Burke'ün Hristiyanlığa bağlılığı, beraberinde onun topluma bakış açısında da dinin önemli bir rol oynamasına neden teşkil etmiştir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren, din ve dini kurumların toplum düzeni üzerindeki yaptırım gücünün önemi yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle dinin toplumsal yapıyı şekillendirmedeki yerini Burke, her fırsatta dile getirir. Burke, tarih ve geleneğin öneminden her fırsatta bahsetmeyi ihmal etmemektedir.

> *"Örneğin din adamlarının aforoz etme yetkisi (excommunicate) barbar kavimlerden Hristiyanlığa kadar hep var olmuş güçlü bir silahtır ve temelde kişilerin topluluktan, toplumsal alandan dışlanması anlamına gelmektedir. Burke, dine dayalı düzenlerin işleyişi, oluşturdukları anlam çerçevesi, hiyerarşik oluşumları vb. gibi açılardan barbar topluluklardaki din adamlığını Yahudi, İranlı, Hintli ve Romalı din adamlığına benzer bulmaktadır. Burke'e göre, Roma imparatorlarının barbarların dinsel düzenini yok etmesinin nedeni, onların dini düşüncelerini sevmemeleri değil, Roma yönetimiyle bağdaşmayan etkileridir. Burke'ün bu ve benzeri yorumlarında 'din', fiziki ve moral özellikleriyle bir bütün olarak ele alınmakta ve teolojik açıdan değil, toplumsal dolayısıyla siyasal işlevleri ve sonuçları açısından değerlendirilmektedir."*[127]

Edmund Burke, 1795 yılında Fransız Devrimi'nden sonra yazdığı mektubunda, Tanrı tarafından meydana getirilen evrenin, her ne şartta olursa olsun düzenli bir şekilde nasıl işlediğine dair düşüncelerini açıkça dile getirir. En kötü toplumsal sorunlarda, en ümitsiz anlarda bile şeyleri kendi doğasından saptırma, düzeltme çabasına girmenin hiçbir yararının olmayacağından bahseden Burke, olumsuz olayda dahi Tanrısal düzenin kendi hükümlerini ortaya koyacağını ve de en uygun çözümü göstereceğini belirtmektedir. Yeter ki insan, Tanrı'nın emirlerine uygun bir hayat sürme çabası ve gayreti içinde olsun. Bu durumun başta Aydınlanma taraftarları tarafından külli bir sapma olarak değerlendirilebileceğini belirten Burke, aslında Tanrı'nın geleceğe dair planlarını salt aklımızla kavrayamayacağımızdan dolayı böyle bir şey iddia etmenin yanlış olduğunu söyler. Çünkü Tanrı, kendi yarattığı düzenin hangi çizgi doğrultusunda gideceğine ve hangi yolun daha doğru olduğuna en doğru kararı verecek olandır. Bu ise toplumun ilahi düzene kendini

[127] Duman, Edmund Burke, ss. 261-262.

bırakması, tüm sorunların Tanrı iradesiyle en güzel şekilde çözülmesi anlamına gelmektedir.[128]

Aydınlanma felsefesiyle beraber 'İnsanın Doğal Hakları' sloganıyla yola çıkan düşünürlere karşı Edmund Burke, Louse de Bonald, Joseph de Maistre gibi aydınlanma karşıtı filozoflar, akıldan önce duygulara ve sezgilere önem vermişlerdir. Fransız devrimiyle beraber toplumda meydana gelen değişimler, 'aklın vahyi' doğrultusunda Tanrısal vahyi ve beraberinde dini kurumları ikinci plana atma gayreti, birçok kesimde geniş yankılar uyandırmış ve de dine karşı olan saygıyı zedelemiştir. Fakat Burke gibi aydınlanma karşıtı filozoflar aklı; toplumun yapısında Tanrısal vahyin yerini tutamayacağını, aksine tanrısal vahyin, toplumun temelini oluşturduğunu savunmuştur. Kısacası onlar Tanrısal vahyin ve toplumun düzeninin anlaşılması için duyguların ve sezgilerin önemli bir yer tuttuğunu iddia etmişlerdir.[129]

Dünya bir düzen içinde akmaktadır ve bu düzenin belirleyicisi de Tanrı'dır. Tanrı, Burke'ün Kitab-ı Mukaddesin Yaratılış bölümüne atfen belirttiği gibi, her şeyi bir düzen ve ahenk içerisinde yaratmıştır. Burke'e göre dünya düzeni, Tanrı'nın doğal yasalarıyla beraber işler.[130] Doğal olarak toplumsal yasalar da bu düzenin bir parçası olarak Tanrı tarafından yaratılmış değişmez yasalardır. Söz konusu yasaları değiştirmeye çalışmak bir bakıma Tanrı'nın iradesine karşı koymak demektir. Bundan dolayı Tanrı'nın iradesine uygun olarak bu yasaları korumaya çalışmamız gerekmektedir.

Burke, insan iradesinin özgürlüğünün, her zaman mümkün olmadığını belirtmektedir. Ona göre insan iradesi, ilahi nedenselliğin bir tezahürü niteliğindedir. Evrende ve toplumda meydana gelen tüm olaylar, Tanrı'nın planları doğrultusunda, bir nedensellik ilkesine göre hareket etmektedir. Toplumu oluşturan sebepler düzeninde geçerli olmak üzere, özgürce davranışlar sergileyebilsek dahi, bu davranışların temel kaynağı aslında yine Tanrı'nın iradesidir. Kısacası toplumun genel iradesi Tanrı'nın iradesine bağlanmalıdır.

> *"Burke, hepsi nihai olarak Allah'tan çıkan üç illiyet mertebesi öngörür. Birincisi, çeşitli vesilelerle doğrudan tezahür eden ilahi nedensellik, ikincisi, ülkelerin seyrini belirleyen ve insanların kontrolü altında olmayan asli, dâhili*

[128] Duman, Edmund Burke, s. 113.
[129] Alan Swingewood, **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 34-35.
[130] Millies, s. 118.

sebepler, üçüncüsü, işleyişi sürekli olmadığından beşeri iradenin dahline açık arızi, harici sebepler. Ona göre toplumlar, ilk iki sebepler düzeninin ilahi işletimi yanında üçüncü sebepler düzeninde geçerli insan iradesinin hür işleyişiyle hareket eder."[131]

Burke'e göre insan, toplumun bir ferdidir ve fertlerin kendilerini toplumdan soyutlaması, izole etmesi düşünülemez. İnsan dünyada Tanrı'nın sesidir. Zira Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı insanı kendi suretinde yarattığından bahsetmektedir. Öyleyse insan, Tanrı'nın sesi olarak onun yaratmış olduğu o toplumun doğal bir parçası olarak hayatına devam etmek zorundadır.[132] Tümüyle doğumumuzdan ölümümüze kadar geçen sürede, yalnız kalmak varoluş amacımıza aykırıdır.[133] Çünkü Tanrı'nın sesi olan bizler, toplumun işleyen çarklarından ayrılma şansımız yoktur. Bir saatin parçalarını veya bir fabrikanın işleyen çarklarını düşünün. Şayet dönen bir çarkı çıkarıp kenara koyacak olursak, diğer çarklar dönmeyecek ve fabrika tamamen işlevini yitirecektir. Toplum da, Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış birer fabrika çarkıdır. İnsanları ömürlerinin sonuna kadar yalnızlığa itmek ve toplumsal izolasyona tabi tutmak, toplum düzeninin çökmesine neden olacaktır. Ayrıca toplumdan insanı izole etmek, Tanrı'nın insana yüklemiş olduğu misyonu yerine getirmemek anlamına gelecektir. Zaten böyle bir durum, Tanrı'nın yaratmış olduğu sosyal toplum düzenine aykırıdır.

"Tanrı'nın tarihi süreçte insanların iradelerini ve doğayı yaratarak birbiriyle kaynaştığını söyleyen Burke'e göre insanlar doğayı keşfetmekle, Tanrıya ulaşacaklardır."[134] Çünkü doğa tüm çıplaklığıyla Tanrı'nın varlığının bir ispatıdır. Burke'ün, insanın toplumsal birliktelik aramasını ifade eden şu satırlarını, insanın toplumun parçası olma duygusunu en iyi şekilde ifade etmektedir:

"Güzelliği toplumsal bir nitelik olarak adlandırıyorum; zira kadınlar ve erkekler, hatta yalnızca onlar değil ama hayvanlara bakmak bize bir neşe ve haz verdiği zaman (ki bu duyguyu veren birçok hayvan vardır), bunlar bizde kendilerine yönelik sevgi ve şefkat duyguları uyandırırlar; onları etrafımızda isteriz ve aksi yönde çok güçlü sebeplerimiz yok ise, onlarla gönüllü olarak bir tür ilişkiye gireriz. Ama birçok durumda, bunun ne amaca hizmet etmek üzere

[131] Gencer, s. 92.
[132] Millies, s. 163.
[133] Burke, Yüce ve Güzel, s. 47.
[134] Akkaş, s. 169.

tasarlandığını anlayabilmiş değilim; zira insanla pek süslü donatılmış çeşitli hayvanlar arasında bir bağlılık için, insanla böyle bir çekicilikten tamamen yoksun ya da çok daha azına sahip bazı diğer hayvanlar arasındaki bağlılık için olduğundan daha güçlü bir neden görmüyorum. Ama muhtemeldir ki, Takdir-i İlahi böyle bir ayrımı bile yalnızca yüce bir amaç için yapmıştır; onun hikmeti bizim hikmetimiz, onun vasıtaları bizim vasıtalarımız olmadığından, biz bu amacın ne olduğunu açıkça göremesek de.[135]

Edmund Burke, yukarıdaki paragrafta sebeplerini anlayamasak da öyle ya da böyle, gerek insanlarla gerekse hayvanlarla gönüllü bir ilişki halinde olduğumuzu belirtmektedir. Burke'e göre, Tanrı'nın evrendeki düzenin bir parçası olarak yarattığı insan, doğası gereği yalnız bir hayat sürdüremez. İnsanın toplumsal birlikteliğin nedenlerini de sorgulayan Burke, bu konuda Tanrı'nın sebeplerinin ve planlarının bizimkilerle örtüşmediğini ya da örtüşmeyebileceğini, hatta kimi zaman O'nun planlarını idrak edemeyeceğimizi söyler. Aklı ikinci plana atan Burke, Tanrı'nın planlarını sınırlı yapımızla kavrayamayacağımızı, yine de Tanrı'nın yasalarını idrak ederek görevlerimizi yerine getirebileceğimizi belirtir. İnsanoğlu Tanrı'nın planları doğrultusunda hareket etmelidir. Tanrı'nın çizmiş olduğu kaderi yaşama gayreti içinde olmalıdır.[136] Aksi takdirde insanlar kendi bencil arzularına uyacaklardır. Toplumsal düzeni, evrensel hikmeti ve ahlakı sağlayabilmenin yegâne yolu da dindir.

"Burke'e göre din olmaksızın, insanların kendilerini bencil iradelerinin arzularından kurtarmaları kesinlikle mümkün değildir. Ancak dinin yarattığı anlam çerçevesinin etkisinde hareket eden insanlar, iktidarı "erdem ve hikmet" sahibi kişilere tevdi edecekler; kararlarında "benci çıkarlarının, ahlaksız heveslerinin ya da keyfi iradelerinin" esiri olmayacaklardır. Eğer bu sağlanamazsa, halk "...popüler dalkavukların ya da nazik pohpohçuların aşağılık ihtiraslarının avı..."olacaktır."[137]

Edmund Burke, insanı incelerken Tanrı'nın emirlerini yerine getirmesinin özünde insanın, dini bir varlık olarak yaratıldığını söyler. Yaratılış itibariyle karmaşık bir yapıya sahip olan insan için Tanrı, sofistike bir dünya yaratarak, bu sofistike düzenin işleyişini insana yüklemiştir.

[135] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 46.
[136] Akkaş, s. 170.
[137] Duman, Edmund Burke, s. 473.

"Burke, 'insanı temel yapısı itibariyle dini bir canlıdır' sözüyle, Aristo tarafından olduğu gibi 'medeni' insanı aynı zamanda 'dini' bir canlı olarak karakterize ederek 'din ile medeniyet' arasındaki ilişkiyi vurgular. Ona göre, kâinatın tek Halikı ve Rabbi, Müdebbir-i Ümur olarak Allah, insan tabiatını müstait yarattığı kemale erişeceği ortam olarak, ülkenin meydana gelmesini murat etti. Bu yüzden o, dini bir ruhla tüm kusurlarına rağmen medeni toplumu, sözde ilkellik veya doğallığa tercih ve tebcil eder. Ona göre insan tabiatı, oldukça girift olduğu için, onun yönetim tarzı da sofistike olmak zorundadır."[138]

İnsanın, dünya düzenini, Tanrı'nın istekleri doğrultusunda devam ettirmesi gereklidir. Burke'e göre insanda sınırsız bir özgür irade yoktur. İnsan gerek Tanrı ile gerek toplum ile gerekse de insanlar arası karşılıklı ilişkilerde Tanrı'nın yaratmış olduğu doğal yasalara uymak zorundadır. Tanrı'nın yeryüzündeki sesi olan insan, toplum düzenini kendi istek ve arzularına göre şekillendirme imtiyazına sahip değildir. Bundan dolayı Burke, gelenek ve önyargıların öneminden bahsetmektedir.[139] Ayrıca o, din ile bağlantılı olan her şeyin, toplumla da alakalı olduğunu söyler.[140]

"Burke'ün, dinin toplumsal ve siyasal düzen açısından özellikle pratik önemini vurgulaması, az da olsa bazı yazarları, dini inançların samimiyetini sorgulamaya itmiştir. Buna göre Burke, dinsel inançların gerçekliğinden çok sosyal faydalarına önem vermektedir. Burke açısından bu tartışmayı yapmak çokta yerinde değildir. Çünkü ona göre dinin sosyal ve siyasal önemi gerçekliğinin de kanıtıdır. Bir diğer ifadeyle Burke teolojik değil toplumsal ve siyasal bir çözümleme ile dine bakar ve bu açıdan yaratılışın farklı düzeylerini birbirine bütünlemektedir."[141]

Yukarıdaki metinde de Hampsher-Monk'un belirttiği gibi, Burke'ün Hristiyanlığa bakış açısı onun, yani Hristiyanlığın, pratikte araçsal olarak topluma nasıl hizmet ettiği yönündedir. Burke, burada dine, ilahi bir vahiy olmasının yanında, faydacı bir bakış açısıyla da yaklaşmaktadır. Ayrıca o, Tanrı'nın yaratmış olduğu bu toplum düzenini, devlet kurumu altında Tanrı'nın vahyinin yönettiğine inanmaktadır. Bu durumda dinin, toplumun düzenini sağlamada, kaos ortamını engellemede, kısacası toplum fabrikasının çarklarının aksamadan bir düzen içinde dönmesinde

[138] Gencer, ss. 159-160.
[139] Duman, Edmund Burke, s. 233.
[140] Duman, Edmund Burke, s. 265.
[141] Duman, Edmund Burke, s. 249.

önemli bir rol oynadığı açıktır. Dinin toplumsal işlevinin önemi konusunda endişe duyanlara karşı ise Burke, toplumdan örnekler vermekte ve dinin işlevselliği üzerinde durmaktadır. O, dinin işlevi konusunda şüphe duyanlara, tarihten yola çıkarak, çeşitli tarihsel olaylardan örnek vermekte ve onların şüphelerinin yersizliğini ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

Toplumda nedensellik ilkesine göre işleyen düzenin temel kaynağı, dindir.[142] Tarihin ilk ve ilkel dönemleriyle başlayan toplumsal evrim süreci, dünyanın sonuna kadar devam edecektir. Bu evrim sürecinde insan, geçmişin ampirik bilgilerini geleceğe aktarma uğraşındadır.[143] Tanrı'nın yarattığı evrene hükmedecek, onun düzenini sağlayacak olan Âdem'i yeryüzüne göndermesi ve ona eşyanın tabiatını öğretmesi bir bakıma geleneksel kültürün evrimsel sürecini başlatmıştır. İlerleyen süreçte Tanrı, Âdem'e yalnızlığını gidermesi için bir eş (Havva) yaratmış ve ilk günahı işlemiş olan Âdem ve Havva ile toplumsal süreç, dini bir düzenin parçası haline gelmiştir. Çünkü her doğan insan, Âdem'den mütevellit, ilk günahı taşıyarak dünyaya gelmektedir. Bu ilk günahın temizlenmesinden sonra insan, Tanrı'nın yeryüzündeki elçisi, toplumsal düzenin işleyen bir çarkı ve söz konusu düzenin en büyük koruyucusu olmuştur.

İnsanoğlunun değişmez doğası onun Tanrı iradesine bağlı olmasıdır.[144] Tanrı iradesi, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'den günümüze kadar gelen süreçte kendini açıkça göstermektedir. Tanrı iradesi toplumsal sözleşmenin ve toplumsal birlikteliğin başlangıcıdır. Geçmiş, şimdi ve gelecek arasında karşılıklı bir ilişkinin mevcut olduğunu söyleyen Burke, geçmiş toplumların düzenlerinden dersler çıkarmamızın, günümüzü şekillendirip geleceğe daha iyi bakabilmemizi sağladığını iddia eder. Buradan haklı olarak Burke'e göre, geçmişin tecrübeleriyle geleceği şekillendirenin insan olduğu anlamı çıksa da, aslında geleceği şekillendiren Tanrı'nın iradesiyle yönlendirdiği insandır. Çünkü insan toplumda mükemmel düzeni kuracak yeteneğe sahip değildir. Şayet böyle bir yeteneğe sahip olmuş olsaydı, ilk günahın hatasıyla doğmazdı.

"Toplum ile Tanrı ilişkisini açıklayan Burke'e göre toplumda her şey, insan iradesiyle gerçekleştiği düşünülse de bazı olaylar vardır ki

[142] Duman, Edmund Burke, s. 261.
[143] Duman, Edmund Burke, s. 267.
[144] Akkaş, s. 162.

Tanrı'nın iradesiyle meydana geldiği açıktır, ama sebep olarak farklı şeyler gösterilmektedir. Toplumda her şey gerçekte Tanrının iradesi dâhilinde hareket etmektedir. Dolayısıyla insanoğlunun çabasıyla mükemmel bir sosyal ve politik düzen oluşturulamaz. Böylece toplumlar, sadece yöneticilerin rasyonel planları doğrultusunda ilerlememektedir. Çünkü toplum doğasının temellendiği ve özgürlüğün kaynağı olan Tanrı'nın iradesiyle hareket etmekte, kurumlarını geliştirmekte ve toplumsal ilerleme sağlanmaktadır."[145]

Burke'e göre insanın, Tanrı'nın yasalarına uygun hareket ettiği sürece özgürleşeceğine inanır. Tanrı'nın doğal yasaları, toplumsal yaşamın bir parçasıdır ve insan bu yasaların belirlediği sınırlar içerisinde kaldığında özgürlüğünü sağlayabilecektir. İnsan ne kadar Tanrı'nın yasalarına uygun yaşarsa, o kadar özgür bir hayat sürecektir.

"Burke doğal yasa kuramcılarından Aquinas, Hooker ve Cicero'nun moral değer kavramını kabul eder ama onu, tarihle ve toplumun deneyimleriyle somutlaştırmaya çalışır. Doğal yasayı, Tanrı'nın adaletinden doğan ve yasanın, Tanrı tarafından insanoğlunun kurtuluşuna verildiği yönündeki Hristiyan düşüncesine inanan Burke, Tanrı'nın insana verdiği yasanın aynı zamanda insanoğlunun hakları olduğunu söyler. İnsanoğlu Tanrı yasasına itaat ettiğinde hem insan hakkı gerçekleşmekte hem de sahip olduğu bu haklarla özgür olmaktadır."[146]

Burke'e göre evrende Tanrısal iradeyi görmemek için kör olmak gerekmektedir. Çünkü doğal yasalar, toplum ve evren bize tüm çıplaklığıyla Tanrı'nın koyduğu yasaları gözler önüne sermektedir. Evrenin mevcut işleyişinden, toplum düzenine varıncaya kadar her şeyde Tanrı'nın iradesini açık bir şekilde görebiliriz. Tanrısal iradeyi anlamak için aklı kullanmak ise, akarsuyun tersine doğru kürek çekmeye benzer.[147]

"Burke'ün Tanrı'nın iradesi olarak gördüğü insan doğasının ilkelerinin ve moral kuralların normatifliğine olan inancı tamdır. Ancak Tanrı'nın iradesini anlamak için insan aklının, rasyonel anlayışın gücüne değil, insan doğasının akla dayanmayan işleyişinin empirik açıklamasına ve tarihsel tecrübenin ürünlerine başvurmak gerekir"[148]

---

[145] Akkaş, ss. 167-168.
[146] Akkaş, s. 161.
[147] Duman, Edmund Burke, s. 110.
[148] Duman, Edmund Burke, s. 110.

Edmund Burke toplum düzeninin sürdürülebilirliği için aklın işlevinin sınırlı olduğunu ve aklın bir işlevi olsa bile bunun farklılığına inanır. Her konuda olduğu gibi bu konuda da aklın işlevi, sınırlı ve ikinci plana atılmıştır. Ama yine de insanlar, Tanrı'nın bahşettiği sınırlı iradeleri gereği toplumu korumak, düzeni tesis etmek ve kalıcılığını sağlamak için her türlü çabayı sarf etmekle mükelleftirler. Fakat Burke bu çabaların tümünde, insan aklının her şeyin ölçütü ve dominant bir fonksiyonu olmadığını söylemektedir. Zira rasyonel düşüncenin iddiasının aksine akıl nihai yargı organı olmaktan çok uzaktır. Edmund Burke bu bağlamda geçmişin birikimini taşıyan önyargılarımızın, aklımızı sınırlayan en önemli unsur olduğunu savunur.[149]

Edmund Burke, toplumsal düzen inşasının ve sivil bir toplumsal yapı kurma çabasının Tanrı'nın doğal yasasından neşet ettiğini düşünmektedir.[150] Çünkü ona göre Tanrı'nın emirlerinin kurumsal şekli olan devlet, toplum düzeninin sonsuz refah ve mutluluğunu vahye dayanarak gerçekleştirebilir.[151] Toplum düzeninde önemli bir yere sahip olan bu iki kurum, birbirleriyle vahyin ortak paydasına göre hareket etmelidirler. Toplumun sosyal yapısını şekillendiren Tanrı'nın emirlerini, insanlar arasındaki düzenin tesisini sağlamakla görevli olan bu iki kurum, toplumun Tanrı emirleri çerçevesinde şekillenmesini sağlamalıdırlar.

Edmund Burke için Hristiyan bir toplulukta din ve devlet ayrılmaz iki parçadır. Din sadece toplumlarda kilise mensuplarının veya din yargıçlarının tekelinde olmamalıdır. Din, toplumun tüm kesiminde avam tabakasından başlayarak devlet adamlarına kadar herkesi ilgilendiren sosyal bir olgudur. Toplumun nihai amacı olan iyi, ancak dinle sağlanabilir. Burke, toplumun tüm kesiminin en alttan en üste kadar her zaman, toplum ve devlet düzeninde dini başköşeye koymaları gerektiğini belirtmektedir.[152]

> *"Oysa din, desteklediği yüce ilkeler (süblime principles) ve yarattığı kutsal duygusuyla toplumsal ve siyasal düzenin en önemli dayanaklarından birisini oluşturmakta ve muhtemelen yıkıcı güçlere karşı istikrarı temin etmektedir."*[153]

---

[149] Akkaş, s. 159.
[150] Stanlis, s. 22.
[151] Stanlis, s. 22.
[152] Edmund Burke, **The Works Of The Right Honourable**, ed. John C. Nimmo 7. Bölüm, London, 2005, http://manybooks.net/_scripts/send.php?tid=burkeedm16291629216292-8&book=1:pdf:.pdf:pdf s. 15.
[153] Duman, Edmund Burke, s. 476.

Edmund Burke'e göre vahyin gelişinde ki hiyerarşik düzenin mevcudiyeti, bir bakıma toplumsal hiyerarşi, Tanrısal adaleti de gösterir. Burke, Tanrı'nın adaletinden hareketle ortaya konulan "adaletsizlik" kavramının bile olumsuz anlamda kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Zira Burke'e göre vahyin gelişinin toplumsal hiyerarşide görüldüğü gibi üstten alta doğru olması toplumsal yapının ve insan doğasının farklılıklarından dolayıdır. "Mülkiyet ve devletin eşitsiz bir temeli olduğunu vurgulayan Burke, sosyal ve dini eşitsizlik yoluyla Ortaçağ İngiltere'sinde kilise ve aristokrasinin toplumda özgürlük ve ilerlemeyi gerçekleştirdiğini ifade etmektedir."[154]

Edmund Burke'e göre, devlet yönetiminde halkın istek ve arzularının yeri kralların, yöneticilerin ve devlet adamlarınınkinden daha aşağıdadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hiyerarşik düzen, istek ve arzuların önemi bakımından da farklılık arz etmektedir. Burke'e göre devlet görevlilerinin veya kralların Tanrı'nın kutsanmış sesleri olması, onlara olan güvenimizin ve saygımızın daha fazla olmasını gerektirir. Yani kralın istek, arzu ve talepleri sıradan insanlarınkinden daha önemlidir.[155] Toplumsal bir varlık olarak Tanrı'nın dünyadaki sesi olan insan, Tanrı iradesine ve doğal yasalara göre hayatını sürdürmelidir. Dünya yaşamında insan için içsel ve dışsal olarak iki denetim mekanizması mevcuttur. Anglikan Kilisesinin etkisiyle Burke için içsel mekanizma, Tanrı'nın yargılamasına bağlıdır ve kontrolünü sadece Tanrı yapabilir. Dışsal mekanizma ise devlet ve devleti yöneten kişilerdir. Tanrı, yasalarının kontörlünü sağlamak amacıyla din adamlarını ve devlet yöneticilerini yaratmıştır. Bundan dolayı din adamları ve devlet yöneticileri halk nazarında her türlü saygıya layıktır.[156] Burke'e göre insanlar bu doğal yasalara uymak zorundadırlar ve bu yasaların Tanrı'nın doğal yasaları olduğunun bilincinde olmalıdırlar.[157]

Edmund Burke iyi bir yöneticinin özelliklerinden bahsederken, onun gücünü Tanrı'dan alması gerektiğini vurgular. Yönetici, gücünü faydasız, boş işlerin aksine halkına karşı saygısını göstermek ve yararlı olmak için kullanmalıdır. Burke'e göre sadece din adamı değil, devlet ve devlet adamı da Tanrı tarafından kutsanmıştır.

[154] Duman, Edmund Burke, s. 476.
[155]Hampsher-Monk, s. 348.
[156] Duman, Edmund Burke, s. 479.
[157] David Armitage, **Edmund Burke and Reason Of State Journal Of The History Of İdeas** 61 (4), Harvard University, 2000, s. 619.

Bundan dolayı o da Tanrı'nın kutsal düzeninin bir parçasıdır. Ayrıca, yöneticiler halkın kendilerini güvende hissedebilecekleri ortamlar oluşturmalıdırlar. Halk bu özgür ortamlarda hayatlarını sürdürürken, aynı zamanda onlar saygınlıklarını da korumuş olurlar.[158] Edmund Burke'e göre adaletin temini için ilk olarak din adamlarından başlamak suretiyle, kutsanmış yöneticilerle adil toplumsal bir düzen sağlanabilir.[159]

Sonuç itibariyle Burke'ün toplum anlayışının temelini Tanrı ve Tanrısal olgular teşkil eder. Tanrı'nın yaratmış olduğu bu evren düzenini yine Tanrı'nın sesi olan insan koruyup, devamlılığını sağlamaya çalışmalıdır. İnsanın bu evrendeki Tanrısal düzene bağlı kalarak yolunu devam ettirebilmesi için onun Tanrı'nın iradesiyle beraber hareket etmesi gerekmektedir. Din toplumu oluşturan ana temeli meydana getiren yapıdır. Din ile ilgili her pratik aslında toplumla yakından alakalıdır. İnsanın yaşam tarzı, devlet, yöneticiler, kilise vb. her şey dinin ışığında temellenen olgulardır. Bundan dolayı din ve toplumu terazinin ayrı kefelerinde düşünmek mantıksal bir çıkmaza düşmek demektir. Topluma hangi açıdan bakarsak bakalım sonuçta tüm pratiklerin aslında bir dini yaptırımın neticesi olduğu sonucuna varacağızdır. Adalet sisteminden, ahlak sistemine, devlet sisteminden yöneticilerin saygınlığına, toplumsal düzenden, insanın varlığına dair her şey Tanrı'nın sözü olan vahyinin bir ürünüdür.

Tabi Burke, Fransız devrimini ve onun bir sonucu olan rasyonel dünya görüşünü eleştirirken, Mary Wollstonecraft, Thomas Paine gibi düşünürlerde Burke'ü eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu konuda Burke'ü eleştirenlerin başında da Thomas Paine gelmektedir. Thomas Paine, Burke'e yönelik temel eleştirisi onun geçmiş, şimdi ve gelecekte yaşamış olan insanların birbirleriyle bağları hakkındaki düşünceleri üzerinedir. Ona göre ancak yaşayanlar her zaman, zamanın sosyal-politik yapısına katkı verebilirler. Bu konuda Paine;

> *Her nesil, içinde bulunduğu şartların gerektirdiği bütün hususlarda yetki sahibidir ve olmalıdır da. İşleri düzenlenecek olan dirilerdir, ölüler değil… Ben yaşayanların hakları için mücadele ediyorum; o hakların –ölülerin eski belgelerden zorlana zorlana çıkarılan mefruz yetkilerine dayanılarak-*

[158]Byrne, ss. 129-130.
[159] Edmund Burke, **Selected Writings and Speeches**, ed. Peter J. Stanlish, Transaction Publisher, New Jersey, 2009, (Selected), s. 78.

vasiyetle bağışlanmasına, kontrol edilmesine ve bağıt konusu yapılmalarına itiraz ediyorum. Mr. Burke ise ölülerin yaşayanların hakları ve hürriyetleri üzerinde yetki sahibi olduklarını iddia ediyor.[160]

Burke göre önyargı, geçmişin birikiminin geleceğe taşınarak geçmişle gelecek arasında kaçınılmaz bir bağın oluşturulması demektir. Geçmişte yaşamış olan milletler ve de gelecekte yaşayacak olan milletlerle beraber şimdi yaşayan insan ve milletlere kültürel miraslarını emanet ederler. Paine, Burke'ün bu görüşünün yanlışlığını iddia ederek, geçmişte yaşamış kişilerin şimdi yaşayan kişiler üzerinde hiçbir yaptırım ve hak iddiasının olamayacağını vurgulamaktadır. Çünkü ölüm ona göre dünyadaki tüm hak ve özgürlüklerin sona ermesidir.

Paine'nin Burke'e yönelttiği diğer bir eleştiri noktası da geçmişten geleceğe aktarılan hak ve özgürlükler konusudur. Paine'e göre Burke ve onun fikirlerine yakın düşünürler geçmişin sosyal ve kültürel yapısını yeterince bilmemektedirler. Sadece kendi ispatlarını delillendirmek amacıyla tarihten belli bir kesiti ele almakta ve aslında geçmişin bütünsel yapısını bilmeden hareket etmektedirler.

Mazi bir hüccet, yani bir ispatlama aracı ve belgesi olacaksa, birbirini zincirleme nakzeden böyle binlerce hüccet ortaya konulabilir… Eğer sadece mazi adı hayatın işlerini idare edecekse, nasıl biz yüz veya bin sene önce yaşamış olanları emsal diye alıyorsak bundan yüz veya bin yıl sonra yaşayacak olanlar da bizi örnek diye alabilirler. Mesele şu ki, mazi parçaları, her şeyi ispat etmekle hiçbir şeyi ispatlamıyorlar. [161]

Paine'nin temel iddiası Burke'ün geçmişten aldığı örneklerin dar kesiti kapsıyor olmasıdır. Çünkü Paine'e göre eğer geçmişten örnekler alarak çözüm önerilerinde bulunacaksak bunu ilk insan Âdem'e kadar götürmemiz gerekmektedir. Çünkü insanlık tarihi Âdem'den günümüze kadar hep birbirine bağlı ardışık bir süreçte değişerek devam etmiştir. Tarihteki her olay bir diğer olayın nedeni, bir diğer olay da bir önceki olayın sonucu şeklinde ortaya çıkmıştır.[162]

Edmund Burke'i eleştiren Paine'nin diğer bir eleştiri noktası da insanların eşitliği üzerine ortaya koyduğu fikirleridir. Burke'e göre insanlar doğuştan itibaren eşit değillerdir. Tanrı'nın vahyi gönderişi, aslında toplumda herkesin belli bir sınıfın mensubu olduğunu bize anlatmaktadır. Avam tabakası, din adamları, devlet

[160] Duman, Edmund Burke, ss. 317-318.
[161] Duman, Edmund Burke, ss. 318-319.
[162] Duman, Edmund Burke, s. 319.

yöneticileri, peygamberler, melekler hep bu hiyerarşinin basamaklarıdırlar. Ona göre devlet adamları Tanrı'nın seçilmiş ve özel kulları olması nedeniyle her zaman sorgusuz sualsiz bir saygıyı hak etmektedirler. Aynı şekilde din adamları da Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olmaları nedeniyle her türlü övgüye layıktırlar. İşte tüm bu nedenlerden dolayı toplumda meydana gelen bu tabakalar Tanrı'nın toplumsal düzeninin bir parçasıdır.

Burke'ün yukarıdaki görüşlerine Paine karşı çıkmaktadır. Ona göre insanların cinsiyet ayrımı haricinde doğumlarından itibaren, doğal haklar bakımından diğer insanlara karşı bir üstünlüğü yoktur.

> *"Her nesil kendinden önceki gelmiş nesillerle eşit haklara sahiptir." Sonraki her bir doğum da sanki ilk yaratılış gibidir: "...bütün insanların eşit olarak ve eşit tabi haklarla doğduklarını kastediyorum. Şu halde, dünyaya gelen her çocuk varlığını Allah'tan aldığına göre, dünya onun bakımından ilk insan için ne kadar yeni idi ise o kadar yenidir, onun dünyadaki tabi hakkı da öyledir."*[163]

Paine'e göre Kitab-ı Mukaddes'te de açıkça insanların eşit yaratıldıkları belirtilmektedir. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde de genel olarak toplumda dil, din, ırk, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın insanların eşit olduğu vurgusu yapılmıştır. Fakat o, Burke'ün, vahyin geliş şekli noktasında; Tanrı, Kutsal Ruh, İsa ve insanlar silsilesine bakarak, doğal bir hiyerarşinin ve ayrımcılığın varlığına kanaat getirmesinin son derece yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Burke'ün, düşündüğü bu hiyerarşik toplum yapısına istinaden soyluları, devlet adamlarını, din adamlarını ve sıradan halkı kendi tabakalarına göre bir hiyerarşik ayrımcılığa tabi tutması son derece yanlış bir uygulama olup, bu onun Kitab-ı Mukaddes'i ve Tanrı'nın öğütlerini yeterince anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. İnsanlar Tanrı'nın vermiş olduğu doğal haklar neticesinde zaten eşit bir yapıya sahiptirler.[164]

Edmund Burke'ün eleştirildiği diğer bir nokta ise geçmişten geleceğe taşınan doğal hakların devri meselesidir. Burke'ün düşüncesiyle,

> *Toplum elbette bir sözleşmedir... O, bütün bilimlerde, sanatlarda, her değer ve mükemmeliyette bir ortaklıktır... O, sadece yaşayanlar arasında bir*

[163] Duman, Edmund Burke, s. 319.
[164] Duman, Edmund Burke, s. 319.

ortaklık değil, yaşayanlar ve ölmüş olanlar ve doğacak olanlar arasında bir ortaklık olarak ortaya çıkmaktadır.[165]

Paine, Burke'ün bu görüşüne de karşı çıkmaktadır. Çünkü Paine'e göre ölüler, artık toplumun bir parçası olmaktan çıkmışlardır. Ona göre, sadece yaşayanlar toplumun bir parçası olarak toplumsal yapıya etki edebilirler. Ancak yaşayanların birlikteliği bir toplum düzenini kurabilir. Bu bağlamda o, yaşayanların hakları için mücadele verdiğini dile getirir. "Her nesil, içinde bulundukları şartların gerektirdiği bütün hususlarda yetki sahibi olmalıdır. İşleri düzenlenecek olanlar dirilerdir, ölüler değil…"[166]

Edmund Burke'ün *Reflections* kitabının çıkmasından yaklaşık bir ay sonra kitabı ve ona eleştirilerini yönelten diğer bir düşünür ise Mary Wollstonecraft'dır. O, Burke'e yönelik eleştirilerini, Burke'ün insanın doğuştan doğal duyulara sahip olduğu ve duyulara göre hareket ettiğini savunusu üzerinedir. Wollstonecraft, Burke'ün İskoç aydınlarından etkilendiğini ve onlar gibi aklı ikinci plana atarak duylarla insanın toplumsal hayatını şekillendirdiğini belirtmektedir. Ayrıca Burke'ün önyargı kavramıyla dile getirdiği geçmişin birikiminin, bize her konuda referansta bulunduğunu düşünmesini eleştirerek, toplumun tarihsel süreçte, geçmişin kültürüyle değil, geçmişten gelen aklın gelişmesiyle sorunlarımıza çare olduğunu ileri sürmüştür.[167] "Kısacası tarihsel süreçteki insanlığın gelişmesindeki ana unsur, insan doğasındaki güdüler ya da itici güçler değil akıldır."[168] Akıl, Burke'ün ileri sürdüğü gibi ikinci plana atılmak yerine, duyuları yöneten bir üst kontrol mekanizması olarak kullanılmalıdır.[169]

Aklın kavrayamadığı bir tür içgüdü ile insan, etraflıca düşünme ve muhakeme etmeye gerek duymaksızın gereceği sezebilmektedir. 'ortak duyu (common sense)' ya da 'duyarlılık (sensibility)' adı verilen ve karşı konulmaz gerçeği gösteren bir içgüdünün, insanın diğer yetilerine hâkim olması gerekmektedir. Wollstonecraft, doğal ahlaki güdülere vurgu yapan ve aklı ikincilleştiren bu yaklaşımı tehlikeli ve aldatıcı bulmaktadır. Tam olarak ne

[165] Gencer, s. 67.
[166] Vural, s. 67.
[167] Duman, Edmund Burke, s. 331.
[168] Duman, Edmund Burke, s. 331.
[169] Duman, Edmund Burke, s. 332.

olduğu belli olmayan bu yaklaşım belirli bir kurala tabi değildir ve aklın çalışmasını engellemektedir.[170]

Wollstonecraft'a göre, Tanrı'nın insanları diğer varlıklardan ayırmak için verdiği en temel özellik, akıldır. Akıl insanın ahlaki prensiplerini düzenleyerek, neyin doğru neyin yanlış olduğunu duyulardan önce belirlemesi gerekmektedir. Çünkü insanlar muhakeme yeteneğini duyular vasıtasıyla değil, aksine akıl vasıtasıyla çalıştırırlar. Erdemli bir insanın kılavuzunun, akıl olması gerekmektedir. Burke bu konuda, akıldan önce duyular vasıtasıyla insanın ahlaki davranışların sınırlarını belirleyebileceğini iddia etmektedir. Wollstonecraft ise, aklın çalışmasını engelleyecek her türlü yapının ortadan kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. O, Burke'ün ortaya koyduğu önyargıların bile, aklın çalışmasını engellediği gerekçesiyle ortadan kaldırılması gerektiğini bildirmektedir.[171] Çünkü geçmişe bağlı kalmak, rasyonel bağımsız düşünmenin yolundaki en büyük engeldir. Aklın, özgür bir şekilde, bağımsız düşünebilmesi için uygun ortam yaratılmalıdır.

Edmund Burke, akla karşı ölümcül bir antipati beslemektedir. Onun için akıl kusurlu ve güvenilmez olduğundan dolayı, ikinci plana atılmalı onun yerine gelenek, önyargılar koyulmalı, böylece bizler doğamız ve duygularımızın ışığında yol almalıyız.[172] Burke'ün bu görüşüne karşılık olarak Wollstonecraft çeşitli sorular yöneltmekte ve Burke geçmişteki elim olaylardan örnekler vermektedir.

Burke'ün bu konudaki ifadelerini aktaran Wollstonecraft, uzun zaman boyunca edinilegelmiş duyguların/düşüncelerin nereden geldiğini, nasıl oluştuğunu ve nasıl 'doğal' olduğunu sormaktadır. Kilise katillerin sığınağı olduğunda, insanlar Tanrı yerine ekmeğe taptıklarında, kölelik yasalarla desteklendiğinde, Burke'ün ifadesiyle 'görevimizin sadık bekçileri' olan bu doğal duygular nerededir?[173]

Geçmiş toplumların birikimlerini alırken yukarıdaki soruyu dikkate almamız, Burke'ün önyargı ve ortak duyu kavramlarının temelden sarsılmasına neden olacaktır. Çünkü insan doğası, Tanrı'nın belirlediği gibi bir düzen içerisinde işliyorsa ve biz de bu düzenin bir parçası olma gayreti içerisindeysek, geçmişte yaşanmış bütün trajedileri bir kenara atmak yerine onu örnek almamız gerekmez miydi?

[170] Duman, Edmund Burke, s. 332.
[171] Duman, Edmund Burke, s. 333.
[172] Duman, Edmund Burke, s. 333.
[173] Duman, Edmund Burke, s. 333.

Geçmişte katillerin kiliselerde yatıp kalkması Tanrı'nın bir isteği konumunda olmaz mı o zaman? Burke'ün böyle bir durumu kabullenmesi mümkün görünmemektedir. Kanaatimizce Burke'ün bu sorulara cevabı; insanın doğal duygularını yanlış ve kötü yolda kullanmasından dolayı tarih boyunca bahsedilen korkunç olaylar yaşanmıştır ve yaşanabilir. Bu korkunç olayları Tanrı'ya veya Tanrısal düzene atfetmek yanlıştır. Bizlerin burada Kitab-ı Mukaddes'in emirleri doğrultusunda doğal yasalara bağlı kalarak doğru şeyleri örnek almamız gerekmektedir.

Wollstonecraft, Edmund Burke'ün büyük bir hayranlıkla övdüğü İngiliz anayasasını ve 14.yüzyıl toplum yapısını da eleştirmektedir. Wollstonecraft, Burke'e hitaben; madem Burke bu kadar bu yapıya önem veriyor ve övüyor, o zaman o dönemin insanlarının çalışarak erdemli bir tutum sergilemelerinin yerine, neden soylarından dolayı erdem ve üstünlük kazanmalarını barbarlık görmediğini sormaktadır. O dönem itibariyle toplumda Burke'ün deyimiyle; Tanrı'nın belirlediği hiyerarşik bir yapı zaten mevcuttur. Fakat bu durum Wollstonecraft'a göre insan doğasına aykırı bir durumdur. İnsanlar doğuştan eşit haklara sahiptirler. Ayrıca Wollstonecraft'ın deyimiyle, Mr. Burke'ün o çok övdüğü İngiliz kurumlarını zorbalığın, adaletsizliğin, eşitsizliğin merkezi olarak, hangi erdem ve dürüstlük düşüncesiyle savunabileceğiz. Bu kabul edilebilir bir durum değildir. Bu kör bir inancın temellenmesine olanak bulmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Böylesi bir yaklaşım, ütopik bir düşünceden öteye gidemeyecektir. Burke'ün savunduğu atalarının yolunda gitmek, karda izi belli olmayan, bizi uçuruma sevk eden bir yola girmekle aynı şeydir.[174]

> *Wollstonecraft bilge ve erdemli olan din adamlarını istisna tutarak, bir yapı olarak Kilise'nin yozlaşmış olduğunu, geçici çıkarların peşinde koştuğunu söylemektedir. Ruhban sınıfı ahlaki ilkelerin taşıyıcısı ya da temsilcisi değildir; kendisini sahtekârlık, şiddet, adaletsizlik ve zorbalık gibi kirlerden arındıramamıştır. Din adamları görevlerini maddi kazanç sağlamak için kullanmışlardır. Aynı yozlaşma soyluluk içinde geçerlidir.*[175]
>
> *Burke'e karşı Fransız devrimcilerinin eylemlerini savunan Wollstonecraft, 'erdem'in oluşmasını engelleyen ayrıcalıklara dayalı eşitsizlikçi*

[174] Duman, Edmund Burke, s. 337.
[175] Duman, Edmund Burke, s. 337.

düzenin, aklın kılavuzluğundaki insan hakları ve özgürlük anlayışı ile değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.[176]

Wollstonecraft ayrıca, geçmişin geleneksel yapısının değişmez bir Tanrı ayeti gibi addedilip, ahlaki düzeni buna göre belirlemeyi son derece yanlış bir tutum olarak görmektedir. Çünkü sürekli olarak değişen bir dünyada, geçmişin standartlarına bağlı bir ahlak yapısını kurmak, toplumun değişen ve gelişen şartlarında ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek bir yapı değildir. Şayet Burke'ün temel aldığı geçmişin kültür birikimine takılı kalırsak, yeni ahlaki sorunlara çözüm yolu üretmek beyhude bir çabadır. Böyle bir yaklaşım ise bir çeşit ilkel ama hala inanılan bir din gibi algılanacaktır. Bundan dolayı ahlaki normların, aklın ışığında belirlenmesi gerekmektedir. Burke'ün iddia ettiği gibi geçmişin ışığında değil.[177]

2.3. İYİ BİR HRİSTİYAN OLAN BURKE İÇİN ATEİZM KORKUSU

"İnsan; bilinmezliği, ihtişamı, büyüklüğü taşıyan bir ilahi varlığa inanma eğilimindedir."[178] İnsan özü gereği Tanrı'ya inanan, belli dini pratikleri de yerine getirme çabası içindedir. Bu konuda Burke, Fransız Devriminin ateizmin yayılmasına katkıda bulunduğunu ve bu konuda kıyasıya aydınlanma düşüncesini eleştirir.

Edmund Burke'e göre Fransız ihtilali devlet ve toplum nazarında ciddi tehlikedir. Tarihi bir tehdit oluşturan ateizm, hem toplumun hem de devlet adamlarının otoriter gücünün kaynağını Tanrı'dan yoksun bırakmaktadır. O, ateizmin Tanrı'nın koymuş olduğu doğal yasaların beraberinde getirdiği devlet otoritesinin yanında Tanrı'nın otoritesinin de sarsılmasına ve zamanla yok olmasına neden olacağı endişesi taşımaktadır.[179]

Fransız İhtilalinin sonuçları açısından, toplumsal ve dini kurumlarda ciddi sorunlar ve zararlara yol açtığını belirten Burke, Fransız Devriminin ortaya çıkardığı sonuçlar nedeniyle onu 'kötü bir ruh' diye tarif eder. Bir başka ifadesinde ise; onu, 'Avrupa hareketinin başındaki jakobenlerin nifakı' diye tasvir eder.[180] Ona göre jakoben topluluk Tanrı imparatorluğunu yıkmaya yeminli; dini, ahlakı, ve de

[176] Duman, Edmund Burke, s. 339.
[177] Duman, Edmund Burke, s. 341.
[178] Millies, s. 214.
[179] Millies, s. 117.
[180] Millies, s. 119.

önyargıları yıkmak için yola çıkmış bir topluluktur. Böylesi bir topluluğun aklı ön planda tutarak değerleri aşağılaması, hiçe sayması kabul edilebilir bir durum değildir. Burke'e göre jakobenlerin amacı, Avrupa'nın kültürel ve dinsel medeniyetini yerle bir edip ateist bir imparatorluk yaratmaktır.[181] Burke, jakobenlerin dinden nefret ettiklerini ve bu konuda dini yok etmek için ellerinden gelen her şeyi yapma gayretinde olduklarını söyler. O, kuracakları ateist imparatorlukla, Tanrı'nın dünyada yaratmış olduğu her şeyi yıkıp yok etmek istediklerini belirtmektedir. Bundan dolayı Luciferin önderliğinde kurulmuş olan ateist jakoben topluluğun Hristiyanlara karşı bir savaş açtığını belirtmektedir.[182] O, jakobenlerin kurmak istediği bu ateist imparatorluğu 'nefret' imparatorluğu olarak adlandırmaktadır.[183] Bundan dolayı ateizm Hristiyanlığa, en önemli tehditlerden bir tanesidir.[184]

> *Fransa'ya yaptığı bir gezide Paris salonlarının apaçık tanrıtanımazlığı ile dehşete kapılmış ve evine geri döndüğünde hoşgörünün arttırılmasına ilişkin bir meclis tartışmasında, tanrıtanımazlığı ağır bir şekilde eleştirmek fırsatını bulmuştu. Hoşgörü, kayıtsızlara değil ama muhaliflere merhametle gösterilmelidir. Kayıtsızlık içinde olanlara bu hak tanınmamalıdır, çünkü 'tanrıtanımazlık topluma sunulabilecek en iğrenç ve korkunç darbedir. 'Ateizmi yayanlar, yani 'inançsızlar, yalnızca bu ülkenin değil, insan ırkının anayasasının dışına çıkmışlardır.*[185]

Bu satırlarda da görüleceği üzere Burke'ün ateizme karşı kini ve nefreti, Fransız devrimine duyduğu nefretle doğru orantılıdır.[186] Son satırda 'insan anayasasının dışına çıkmak' tabiri, Burke'ün insan doğasını ifade etmesi açısından Tanrı ve din kavramlarının onun düşüncesinde ne denli büyük bir yer tuttuğunun göstermektedir. Çünkü ona göre Tanrı evreni doğal yasalarıyla beraber yaratmış ve sonra insanı da Tanrı'nın yasalarına uygun olarak yaşamaya sevk etmiştir.

[181]Millies, s. 120.
[182]Millies, s. 120.
[183]Millies, s. 123.
[184]Millies, s.124.
[185]Hampsher-Monk, s. 347.
[186]Hampsher-Monk, s. 348.

2.4. İDEAL AHLAK TASAVVURUNDA DİNİN ROLÜ

Edmund Burke'ün toplum tasavvurunda, ahlakın ayrı bir önemi vardır. Toplumsal düzenin temellerinden birisi olan ahlak, Burke için göz ardı edilmemesi gereken bir unsurdur. Çünkü tüm toplumsal ahlak kuralları, Tanrı'nın birer lütfudurlar. Edmund Burke, Tanrı'dan başlayarak hiyerarşik bir düzende, toplumun en üst tabakasından en alt tabakasına kadar hep dini referanstan hareketle, görüşlerini şekillendirir. Edmund Burke'ün, politikaya girmesiyle beraber din eksenli düşünce yapısında hiçbir değişim meydana gelmemiş, kamu politikalarını bile hep bu noktada düzenlemeye çalışmıştır. "Burke'ün insanın sınırlılığı ve sonluluğuna ve bunun sonucundaki mütevazı duruşa yönelik argümanları, kişisel dini inançlarıyla uyumludur. Burke'ün ifadesiyle Hristiyanlık erdemlerin en büyüğüdür."[187]

Burke, ahlak konusuna daha üniversite öğrenimine başlamadan önce eğilmeye başlamıştır. *The Reformer* adlı derginin editörlüğünü yaparken, Dublin'deki ahlaki yapının kendince eksik gördüğü noktaları, neler yapılması gerektiğini, toplumsal ilişkilerde nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatan yazılar yazmıştır.

Edmund Burke'e göre Tanrı yasaları olan doğal yasalar ancak toplumun önyargıları ve birikimleriyle anlaşılabilirler. Hz. Âdem'den bu güne kadar insanlar arasında oluşturulan kurumlar ve toplumsal ilişkiler sayesinde, elde edilen birikimler nesilden nesile aktarılarak gelmiştir. Nesiller boyunca adetlerle korunan bu gelenekler, ahlaki kodlarla toplumların yapısına yerleşmiştir.[188] "Edmund Burke, rasyonalistlerin aşağıladığı gelenekler, örf ve adetler, tutum ve davranış ritüelleri, ortak inanç ve semboller vs. gibi toplumun geleneksel unsurlarını bir toplumun ahlaki imgelemini oluşturan birimler olarak görür."[189]

Edmund Burke'e göre bireyler fiziksel ve ahlaki olmak üzere iki parçadan meydana gelirler. Fiziksel boyutu insanın hayvansal özelliklerini temsil ederken, önyargılar, duygular, alışkanlıklar ahlakın birer parçalarıdır.[190] İnsanın davranışlarını yönlendirmede akıl bazen devreye giriyor olsa da genel itibariyle insanın tutkuları,

[187] Duman, Edmund Burke, s. 101.
[188] Akkaş, s. 188.
[189] Duman, Muhafazakâr Düşünce, s. 42.
[190] Vural, s. 66.

davranışlarımızı yönlendirmede önemli bir role sahiptirler. Burke'e göre bunun nedeni, manevi duyguların duyum ve tahayyül gücü vasıtasıyla insanın anlam dünyasında daha ağır basmasıdır.[191]

Burke, ahlakı hayatın tüm alanlarından çıkarmanın ya da dışlamanın imkânsız olduğunu savunmaktadır. Ona göre ahlak, tiyatroda sergilenen oyundan, bir şairin dizelerine, bir manavın terazisinden, bir işverenin çalışanına karşı tavrına kadar her alanda gözetilmesi gereken bir durumdur. O, tiyatroda sergilenen bir oyunda bile müstehcen sahnelerin toplumun ahlak yapısında ne denli önemli yaralar açılabileceğini iddia eder. Çünkü toplumda öğrenme, taklitle başlayan bir süreçtir. Edmund Burke için taklit, insanların ilk deneyim ve öğrenmeleri açısından en önemli saiklerinden birisidir.

> *"Örneğin toplumsal ilişkilerdeki ahlaki normlar, insan doğasındaki duygudaşlık' eğiliminin sonucunda gerçekleşen beşeri eylemlerin tarihsel süreçteki birikimsel sonuçlarıdır. Duygudaşlık insanları, diğerlerinin hissettikleriyle ilgilenmeye sevk ederken; taklit, diğerlerinin yaptıklarını örnek almaya, tekrarlamaya sevk etmektedir. Burke'ün ifadesiyle, 'biz her şeyi, yönergeden çok taklitle öğreniriz; bu şekilde öğrendiklerimizi, sadece daha etkili bir şekilde değil aynı zamanda daha çok haz duyarak ediniriz."*

"Tiyatro, insan davranışlarının şekillenmesinde büyük bir etkiye sahiptir. Tiyatronun özellikle komik, müstehcen olması ahlaki değerlerin yozlaşmasına katkı sağladığı için, Burke karşı çıkar."[192]

Edmund Burke'e göre ahlakın ölçütü ve kaynağı konusunda bilgi edinmek çok zor bir uslamlama gerektirmez. Edmund Burke, toplumun düzenin merkezine Tanrı iradesini koyarak aslında ahlakın kaynağını da ortaya koymaktadır. Edmund Burke'e göre toplumsal yasalarda olduğu gibi ahlak yasalarını da içselleştirebilmemiz için, onun doğada meydana getirmiş olduğu yasalara bağlı kalmamız gerekmektedir.[193] Çünkü insan, rasyonel aklın kılavuzluğunda Tanrı'nın planlarını anlayamaz.

> *"Burke moral teorisinin temeline, akıl yerine insan doğasının süreklilik taşıyan diğer unsurlarını (duygu, tutku, içgüdü vb.) yerleştirirken, aynı*

[191]Nicholson, s. 78-79.
[192]Byrne, s. 124.
[193]Dale A. **Nicholson, The Enlightenment, Anti-Enlightenment, and Edmund Burke: A Re-examination**, StateUniversity of New York at Albany, 1987, ss. 66-67.

zamanda aklın moral konularda kendi başına hareket etmesine de karşı çıkar. Bir diğer ifadeyle, akıl moral ilkelerin temelinde yer almadığı gibi bu konularda söz söyleme yetkisine sahip değildir."[194]

Burke'ün hiçbir düşüncesi akıl merkezli bir yapı olmadığı gibi, onda ahlak konusunda da rasyonel düşünceye dayalı bir yapının varlığından söz etmek imkânsızdır. Çünkü Edmund Burke, rasyonalist bir ahlak anlayışına karşı çıkmaktadır. İskoç Aydınlanmasından etkilenen Burke Anti-Rasyonalist tavrını burada da sürdürmektedir ve kendi ahlak kurgusunu buna göre şekillendirmektedir[195]

Burke'ün ahlak anlayışının temelinde hep Aydınlanma akılcılığına karşı eleştiri düşüncesi yatmaktadır. Çünkü aydınlanma akılcılığında akla; her şeyi kuşatan, şaşmaz, sınırsız bir anlam yüklenilmesini kabul etmeyen Burke, aklın sınırlarının ancak duygu ve içgüdülerin güdümünde belirlendiğini belirtmektedir. Tanrı'nın doğal yasaları ve insan iradesine kodladığı ahlak yasalarını akılla kavramak imkânsızdır. İnsanın idrak ve kavrama yeteneği akılla değil aksine duygu ve içgüdülerle gerçekleşmektedir. Çünkü Burke'e göre akıl güvenilmez bir organdır.

Örneğin, 'Yüce' duygusunun aklın sınırları kapsamında anlaşılmasının mümkün olmadığını savunan Burke, duygular ve imgelem yoluyla anlaşılabilen yücenin beraberinde, onun ahlakın ön şartından olan tevazuyu getirdiğini savunmaktadır. Yine aynı şekilde, aklın hiçbir etkisinin olmadığı duygudaşlık bağlarınıda Tanrı'nın toplum düzeni ve refahı açısından ahlakın bir parçası olarak genlerimize kodladığını iddia etmektedir. Yüce duygusu ahlak konusunda yaptırım gücü itibariyle Tanrı iradesiyle ilişkiliyken, duygudaşlık ise toplumla yakından ilintilidir. Doğada her şey taklitle başlar. Toplumda insanların ahlaki davranışları da, taklit yoluyla öğrenerek devam etmektedir. İnsanlar Tanrı'nın 'icatları' olarak onun emirlerini taklit ederler ve duygu, tahayyül gücüyle yasalarının mahiyetini anlamaya çalışırlar.[196]

"Oysa insandaki doğal duygular, tutkular ya da içgüdüler ahlaki prensiplerin temellendirilmesinde akıldan daha sağlam ve güvenilirdir. Çünkü bunlar aklın kararsızlığını ve değişkenliğini paylaşmazlar. Burke'ün düşüncesinde, aklın sağlıklı bir şekilde çalışabileceği alan oldukça sınırlıdır.

[194] Duman, Edmund Burke, s. 105.
[195] Fatih Duman, Evrensellik ve Tarihsellik Arasında Edmund Burke- Ahlakın/Siyasetin Felsefi Temelleri -, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 19-20, (Ahlak), 2009, s. 15.
[196] Duman, Ahlak, ss. 17-18.

Kendi ifadesiyle akıl, 'alım-satım, gramer, öğretme vb. gibi' 'sınırlı, dar ve basit konular' için uygundur; fakat 'siyaset, ilahiyat ve felsefe' konularında ehliyetsizdir; akıl bu alanlarda bize kesinlik sağlayamaz."[197]

Burke'e göre ahlak konusundaki akıl yürütmelerimiz bizi ancak belli bir noktaya kadar taşıyabilir. Çünkü doğal yasaları biz, aklımızla değil duygularımızla, içgüdülerimizle kavrayabiliriz. Bundan dolayı Burke ahlak teorisini temellendirirken aklın yerine içgüdüleri ön plana koymaktadır.[198] Duygularımızın farkındalığını içgüdülerimizle sağlayabiliriz. Toplumsal anlamda bir ahlaktan söz ediyorsak, Tanrı merkezli bir ahlak yapısını kastediyoruz demektir. Bu ahlak yapısını bazen içgüdülerimizle, bazen de sempatik duygularımızla kavrayabiliriz.[199] Edmund Burke aklı dışlayarak ahlak konusunda da faydacı bir tutum sergilemektedir. Ona göre doğal hukuk için yararlı olan veya herkes için iyi ve faydalı olan ahlak yasası ancak sezgilerle anlaşılabilendir.[200]

Aileden sağlam bir dini eğitim almanın yanında, papazlık eğitimi alarak güçlü bir dini anlayışa sahip olan Burke, evrenin yaratılışından yok oluşuna kadar Tanrı'nın rolünün açık ve kesin olduğunu söylemektedir. Ona göre insan doğasında meydana gelen her şey, ahlak da dâhil olmak üzere, Tanrı'nın iradesinin bir ürünüdür. Tanrı evrendeki tüm düzeni yaratmanın yanında; aynı zamanda, insan doğasına bu düzenin kodlarını da işlemiştir. Bu durumda insanın söz konusu düzenin devamlılığını sağlayabilmesi ve kaos ortamını engelleyecek ahlaki değerleri sürdürebilmesi için ne yapması gerekmektedir?

Burke'e göre insanlar, bencilliklerinin kurbanıdırlar. Sürekli olarak bencilce davranmayı ve de kötü işler yapmayı tercih eden insanlar, bir müddet sonra bir otoritenin boşluğunu hissederler. Çoğu zaman o boşluğa koyacakları bir otorite bulamazlar. Bu tür insanlar ahlaksız, bencil, aşağılık hislerinin kurbanı olarak zayıf ve kusurlu bir varlık olduğunu gösterirler.[201] Bir otoritenin boşluğunu hisseden insanlarda, en büyük ahlaksızlıklardan birisi olan ateizme doğru sürükleneceklerdir.

Edmund Burke'e göre sosyal düzen açısından ahlak, edep ve din üçlüsü önemli bir yere sahiptir. Ahlak tahayyülü, din ile beraber insanların toplumsal

[197] Duman, Ahlak, s. 20.
[198] Duman, Edmund Burke, s. 104.
[199] Nicholson, s. 78.
[200] Nicholson, ss. 71-72
[201] Byrne, s. 130.

ilişkilerini düzenlemede önemli bir yere sahiptir. Bu konuda İskoç filozoflarını örnek gösteren Burke, tartışma ortamında bile ahlakın ve edebin göz önünde tutulması gerektiğini vurgular.[202]

Toplumun düzeni ve refahı, bağımsızlığı, yaşanılabilirliği açısından ahlakın önemi yadsınamaz bir gerçektir. Öyleyse evrensel bir ahlak düzeninden bahsedebilmemiz için, bu ahlak yasalarının doğal yasalara ve Tanrı'nın iradesine uygun olarak şekillenmesi gerekmektedir.[203] Edmund Burke, papalık kanunlarını bile haksız bulur ve Kitab-ı Mukaddesin ışığında doğru ahlak kanunlarının belirlenmesi gerektiğini savunur.[204] Biz insanlar yegâne ahlak anlayışımızın merkezine, Tanrı'nın bu yasalarını yerleştirmek zorundayız. Onların bu merkezde olması, geleceğin toplum düzeninin sağlığı açısından son derece önemlidir.[205]

> *"Burke, prensipte insan tabiatının evrenselliği ve bu evrensel insan tabiatında içkin bir yasa uyarınca, ahlakın evrenselliğini öngörür. Ahlakın evrenselliğini sağlayan bu yasa, onun tanımınca sünnetullahtır: Ahlak, 'herhangi bir topluluk yahut tüm insan cinsinin değiştirme kudretinde olmadığı, yani, bize tabiatımızı bahşeden ve bu suretle ona değişmez bir yasa tab'eden Onun iradesine bağlı üst bir yasa' tarafından yaratılır. Burke, burada açıkça 'ebedi yasa' ve 'üst yasa' olarak ifade ettiği sünnetullahı, başka yerlerde tarih bakımından 'ilahi taktik' veya Allah'ın olağan inayetinin malum seyri' olarak ifade eder.*[206]

Genel itibariyle Edmund Burke, ahlak konusundaki görüşlerini ortaya koyarken, aklı bir tarafa koyarak, aklın ışığında sağlam bir ahlak teorisinin oluşturulamayacağını, oluşturulsa bile söz konusu ahlak teorisinin çok rahat bir şekilde yıkılıp ahlaksızlıklara neden olacağını belirtmektedir. Ona göre, bir ahlak teorisinin herkese ulaşabilmesi için, Tanrı'nın insanlara kodladığı doğal yasalara uygun, sağlam temellere dayanan bir teorinin oluşturulması ve önyargılarla onun sağlam bir temelde güçlendirilmesi gerekmektedir.[207] O zaman insanlar Burke'e göre nasıl ahlaklı olabilirler? Bu sorunun cevabı aslında Burke için çok basittir. Çünkü insan varlık sebebi olarak Tanrı'nın bizzat yeryüzündeki iradesidir. İnsanlar gerek

[202]Byrne, s. 130.
[203] Akkaş, s. 171.
[204]Nicholson, ss. 74-75.
[205]Byrne, ss. 130-131.
[206] Gence, ss. 111-112.
[207] Duman, Edmund Burke, s. 107.

taklit, gerek önyargı, gerekse deneyimler yoluyla ahlaklı bireyler olmayı öğrenebilirler. O, Âdem'den gelen ilk günahtan ders almadan, Musa'nın adam öldürdüğünü bilmeden, insanların ahlaklı olmayı salt akıllarıyla başaramayacaklarını belirtmektedir. İnsanlar Tanrı'nın kendi iradelerine yerleştirdiği kodlara göre hayatlarını sürdürmeye devam ederler. Tahayyüli bir anlam çerçevesinde olayların arka planını anlamaya çalışmak ahlaklı olmak için olmazsa olmaz bir süreçtir.[208] Edmund Burke, tahayyüli bir ahlak alanını olmazsa olmaz görürken, bu alanın önemli bir parçası olan sanatın da buna destek vermesi gerektiğini belirtmektedir. Örneğin, tiyatro oyunlarındaki müstehcen ve ahlaksız oyunları sık sık eleştiren Burke, sahnelenen oyunların din ve dini kurumları yüceltici, ahlaki yargıları insanlara aktarıcı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır. *Annual Register*'deki yazılarında sanatın bu tür ahlaki amaçları özendirici bir şekilde ortaya konulmaması neticesinde, insanların ölçüsüz ve keyfi davranarak toplumun ahlak yapısının bozacağını ifade etmektedir.[209] Burke, *Reflections* kitabında "Gerçekten tiyatro, kiliseden daha iyi bir moral duygular okuludur…" diyerek, tiyatronun ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir.[210]

> *"…şiir resim ve diğer etkileyici sanatlar tutkularını bir yürekten başka bir yüreğe aktarabilirler ve çoğu kez perişanlık, sefalet ve bizzat ölüme keyif katabilecek güçtedirler.[211] Taklit toplumun en güçlü bağlarından biridir; herkesin kendini baskı altında hissetmeksizin birbirine gösterdiği ve herkes için son derece gurur okşayıcı bir tür karşılıklı boyun eğme halidir. Resim ve insanın hoşuna giden diğer birçok sanatın gücünün esas temellerinden biri işte bunun üzerine kurulmuştur."*[212]

Burke'e göre evrensel bir ahlak standardı oluşturmamız mümkün olmasa da toplumun büyük bir kesimini kapsayacak ahlak yasaları oluşturmamız elbetteki imkan dahilindedir. Tanrı'nın yaratmış olduğu bu evrenin bir parçası olan insan için, bir arada yaşayabilme duyarlılığı ancak ortak ahlaki standartlarla sağlanabilecektir. Burke, bu konuda "Eğer bütün moral ödevlerin uygulanması ve toplumun temelleri, gerekçelerini her bireye açık kılmak ve haklı göstermek üzerine kurulacak olsa

[208] Byrne, s. 119.
[209] Duman, Edmund Burke, ss. 121-122.
[210] Duman, Edmund Burke, s. 121.
[211] Burke, Yüce ve Güzel, s. 48.
[212] Burke, Yüce ve Güzel, s. 52.

dünyanın hali ne olurdu?" diye sorar.[213] Burke, toplumu organik bir yapı olarak görür. Özellikle ahlak konusunda toplumun dini bir kaynakla beslenmesi ki o kaynak Tanrı'nın yasalarıdır, bu organik yapının sürdürülebilmesi için önemli bir noktadır. Her insanın tahayyül gücü, duygu dünyası bu organik yapıyı anlayabilecek ve düzene ayak uydurabilecek kadar gelişmiş değildir. Bundan dolayı Tanrı, doğamıza ne kadar ahlaki kodları işlemiş olsa da, sınırlı ve kusurlu bir varlık olan insan bu ahlaki prensipleri yerine getirmekte yetersiz kalabilir. Bundan dolayı toplumda gerek din adamları, gerekse devlet tarafından ahlak eğitiminin verilmesi gerekir.

Burke'e göre papazlar eşliğinde bir ahlak eğitimi vermek, toplum açısından çok önemlidir. İnsanların doğasına aykırı ve gayri ahlaki davranışların kaynağı olan hırs, zevk ve tutkuların dizginlenerek kontrol altına alınabilmesi için bu eğitimlerin disiplinli bir şekilde verilebilmesi gerekmektedir. Tanrı'nın emrettiği ahlaki standartlar, ancak dine sıkıca bağlanmanın yanında tevazu ve saygıyı da bünyesinde barındırmayla gerçekleşebilecektir. Soylu kişilerin ise böyle bir eğitime tabi tutulmalarına gerek yoktur. Çünkü Tanrı, soylu kişilerin kalbine tevazu, saygı ve bağlılığı önceden yerleştirmiştir. Soylu kişilerin bu ahlaki duyguları kutsalla yani dinle yüceltilmiştir.[214] Toplumun bu eğitimlerinde öncelikli olarak dürüst insan yetiştirmeyi ilke edinmeleri gerektiği hatırlatılmalıdır. Çünkü 'iyi insan' ödül veya cezadan çok daha fazlası demektir. Çünkü ahlaklı insan, evrendeki büyük Tanrısal yapının bir parçası olarak Tanrı'nın yaratmış olduğu bu düzeni tamamlar niteliktedir. Bizdeki iyi insan olma güdüsü, her zaman toplumun refahını ve düzenini korumaya ve gözetmeye sevk edecektir.[215] Burke'ün insan için öngördüğü ahlaki durum, onu toplum içinde düzenli bir yapıyı tesis ederek o yapıyla beraber yaşamak, o yapıyı ileriye taşımak fikrinin oluşmasına neden olacaktır. Bu da medeniyetlerin gelişmesine katkı sağlayacaktır.[216] Bu eğitimler esnasında bazı din adamlarının din karşıtlarına karşı ahlakı, rasyonel argümanlar ile savunma gayretini gören Burke, bu duruma çok şaşırmış ve bu davranışın ne kadar yanlış bir çaba olduğunu dile getirmiştir. Çünkü ona göre doğal yasalar ve insan doğası, akıldan daha önemlidir, daha gerçekçi çözümler sunmaktadır. Tanrı insan aklını, kusurlu ve sınırlı

[213] Duman, Edmund Burke, s. 107.
[214]Byrne, s. 126.
[215]Byrne, ss. 126-127.
[216] Vural, s. 66.

yaratmasına karşın duyular, tahayyül gibi hislerimizi ise daha gelişmiş bir yapıda yaratmıştır.[217] Ahlaki imgelem, aklın şüphe ve noksan düşüncelerine karşı Tanrı'nın yaratmış olduğu bir imgelemdir. Akıl her fırsatta noksanlığına aldırış etmeden kusurları ortaya çıkarır. Tüm bu noksan kusurlu hallerde duyularla beraber ahlak devreye girer ve aklın ortaya çıkarmış olduğu kusurları engellemeye çalışır.[218] Tanrı'nın bizim tahayyül, duyular gibi kavrama ve algılama özelliklerimizi akla göre daha üstün yaratması, sosyal hayatın düzeni açısından son derece önemlidir. Sosyal hayatı düzenleyen ahlak kuralları bu açıdan büyük öneme sahiptir. Her konuda olduğu gibi rasyonalist tutumu ahlak konusunda da eleştiren Burke, herkese göre bir ahlak anlayışının ortaya çıkmasına destek veren bu tutumu eleştirip, genel geçer bir ahlak yasasının olmaması durumunda herkesin kendi düzenini oluşturacağını ve bunun sonucunda da toplum içinde kaos ve kargaşanın meydana geleceğini savunmaktadır. Farklı ahlak anlayışlarının doğuracağı şüphecilik, inanç alanının sorgulanmasına da neden olacaktır. İnanç alanının sorgulanması demek en nihayetinde otoritenin sorgulanmasına, yani Tanrı'nın varlığının sorgulanmasına kadar giden bir süreci doğuracaktır. Bu da toplumda bir kaos ortamı oluşturacaktır. Akıl şüpheciliğin temelini oluşturur.[219] Bireysel anlamada bir ahlak anlayışının varlığı bundan dolayı Burke için kabul edilemez. Böyle bir durum keyfi sonuçların habercisidir. Burke'e göre toplumsal mutabakat, Tanrı'nın istediği bir düzendir. Tanrı, toplumu şekillendirirken her şeyi birbirine bağlı bir şekilde ve sıraya göre yaratmıştır. Ahlak da bunlardan birisidir. Tanrı evreni yarattıktan sonra, insanı, sonra devleti, sonra doğal yasaları sırayla yaratmıştır ki ahlakın toplumda bir düzen dâhilinde tesisi sağlanabilsin.

Edmund Burke'e göre devlet ve devleti yönetenler toplumsal ahlak ve düzenin tesisinde önemli bir rol oynarlar. Burke'e göre siyaset felsefesi, ahlakın faili olan insanı yönetme sanatıdır. Siyaset, toplum ahlakının ve bireysel ahlakın tesisinde önemli görevler üstlenir. Burke'e göre yönetici pratik ahlakın ve düzenin sağlayıcısı konumundaki filozoftur. Yani Platon'un da öngördüğü şekliyle bilge kraldır.

[217] Duman, Edmund Burke, s. 107.
[218] Duman, Edmund Burke, ss. 120-121.
[219] Duman, Edmund Burke, s. 111.

Yöneticinin görevi toplum düzeninde meydana gelebilecek her türlü sorun için önlem almak ve çıkan sorunlara çözüm bulmaktır.[220]

Burke'e göre; yere ve zamana göre kurallar koymak, politikanın elzem işleyişidir. Çünkü Burke'ün aklında, evrensel bir ahlak yasası kurulamayacak olsa da politika sayesinde en geniş kitlelere ulaşacak bir ahlak yasası oluşturmak imkânsız görünmemektedir. Aristocu anlamda evrensel bir ahlak yasasına doğru evrilmek gerekmektedir. Tabii ki de her zaman olduğu gibi, bu beşeri ahlak kurallarının tesisinde bir üst yasa olan sünnetullaha, Tanrı yasasına uygun, Tanrı'nın bize vermiş olduğu ahlaki kodları göz önünde bulundurmak gerekmektedir.[221] Bu konuda Fransız Devrimi'ni örnek gösteren Burke; Fransızların Aydınlanma düşüncesiyle ahlakın temeli olan Tanrı yasalarından, tahayyülden, önyargılardan uzaklaşarak, toplum düzeninden ve medeniyetten uzaklaştıklarını bildirmiştir. Çünkü dünyanın neresinde olursa olsun medeniyetin, ahlakın, düzenin tesisinde din ve dini kaidelerin temel prensip yapılması sağlam medeniyet temelleri için kaçınılmaz bir gerçektir. Bu noktada Avrupa insanının Fransız Devrimine kadar, medeniyetten bilime her noktada dayanak kaynağı Hristiyanlıktır.[222] Bu çerçevede Burke'ün devletin politik eylemlerinde Hristiyanlığı göz önünde tuttuğunu görürüz. Burke'e göre özellikle İngilizler, Hristiyanlığın ışığında ahlak politikalarını oluşturmuş ve çeşitli yayınlar yoluyla bunu topluma aktarmaya çalışmışlardır. Çünkü ahlak konusunda önyargıların meydana getirmiş olduğu bu birikim, toplumda her zaman huzurun ve ahlakın teminatıdır.

Burke'e göre kutsal alana dair ne varsa saygıda kusur etmemek gerekir. Devlet, dini törenlerin düzenleyicisi ve takipçisi olarak, ahlak eğitiminin toplum genelinde yaygınlaşmasını sağlamalıdır. Tapınakların ve din adamlarının korunması, itibarlarının arttırılması, sahtekârlık ve tecavüzlerin önlenmesi, zorbaların ve adaletsizlerin cezalandırılması, devletin kutsallığının herkese gösterilmesi yoluyla ahlakın teminini sağlamalıdır.[223]

Edmund Burke, her ne kadar insanın Tanrı'nın sesi olduğunu söylese de bu anlamda insan iradesini de yok sayan bir anlayışa sahip değildir. Çünkü Burke,

[220] Gencer, s. 76.
[221] Gencer, ss. 76-77.
[222] Gencer, s. 160.
[223] Byrne, s. 127.

devlet politikalarının ahlaki yapıyı düzenlemesi gerektiğinde savunmaktadır. Burke bu konuda sınırlı ve kusurlu bir yeti olan aklı kullanan kişilerin, seçimlerinin hep kötü ve yanlıştan yana olacağını belirtmektedir. Böyle kişiler, Tanrı otoritesine karşı gelmekten başka bir şey yapmamış olurlar.[224] Burke'ün düşüncelerinden etkilendiği St. Augustine'nin şu satırları Burke'ün insan iradesi konusunda ki görüşlerini özetler niteliktedir.

> *"...fakat eğer ihtiyaca boyun eğme, bir seçme işlemi olarak ele alınırsa, kanun çiğnenmemiş; tabiata boyun eğilmemiş ve isyankârlar kanun dışı addedilmemiş ve aklın ve düzenin ve barışın ve faziletin ve yararlı pişmanlığın bu dünyasından çılgınlığın, huzursuzluğun, kötülüğün, kargaşanın ne nafile üzüntünün düşman dünyasına sürülmüş olurlar."*[225]

Burke'ün düşüncesi itibariyle ahlaki imgelemin dışında bir tutum ve tavır sergilemek, iradenin keyfi davranışlarının akılla desteklemesine neden olacaktır. Böylece insan doğasına yerleştirilmiş ahlaki eylemlere aykırı bir eylemde bulunamayacaktır. Bu da toplumsal bir ahlaksızlık temayülüne neden olacaktır.[226]

Edmund Burke'ün yukarıda toplumsal ahlak kaygısıyla dile getirdiği tüm bu düşünceleri savunma gayreti içinde olmasının yanında; insan, toplum, devlet ve Tanrı ilişkisini aynı tahayyüli anlam çerçevesine oturtabilmesi oldukça zordur. Fransız Devrimini savunan aydınlanmacı düşünürler Burke'ün bu anlam çerçevesini eleştirmişlerdir.

Burke'ün ahlak teorisi konusunda kullanmış olduğu ikili dil kullanımı, eleştirilerin temel noktasını teşkil etmektedir. Burke'ün politikacı kimliğinden midir bilinmez ama onun ahlaki bir toplum düşüncesini kurgularken ortaya koyduğu fikirleri, bu fikirlerdeki ifadeleri kendi doğrularını temellendirecek şekilde farklı anlamlar yükleyerek kullanmıştır. Ahlak, rasyonalizm, akıl vb. kavramları kullanış biçimi bunun bir göstergesidir.[227] Her şeyin merkezine insan da dâhil, Tanrı'yı yerleştirip bir de özgür iradeyi savunması ikili dili nasıl kullandığına ve çelişme pahasına bile kendi düşüncelerini temellendirmeye çalıştığına en güzel örnektir.

---

[224] Cameron, s. 98.
[225] Cameron, s. 98.
[226] Duman, Edmund Burke, s. 121.
[227] Duman, Edmund Burke, s.187.

Doğal hukuk diline karşı çıkan Burke, bu dili kendi argümanlarını savunma noktasında çekinmeden kullanmaktadır. O, sadece İskoç Aydınlanmasının ampirik dil yapısını ahlak ve dini alana taşımaz, aynı zamanda söz konusu savunusunuda yapar.[228]

> *"Burke bir yandan moral kural ve ilkelerin rasyonel şekilde açıklanamayacağını, akla dayandırılamayacağını savunurken, öte yandan bu kural ve ilkeleri göreceli hale düşürmemek ve sağlam bir temele oturtmak için insan doğasının sabit ilkelerine, onların işleyişine, bunları insan doğasına yerleştiren Tanrının iradesine ve bunların tarihsel süreçteki somut şekillenişine dayanmaktadır. Bir diğer ifadeyle akla dayalı normatifliği reddederken, ampirik çözümlemenin sonucunda öznelliğe ve göreceliliğe düşmeyi engellemek için normatifliği başka bir temelde kurmaya çalışmaktadır. Ancak moral kuralların, insan doğasının işleyişi bağlamında şekillenen tarihsel tecrübeye dayandırılması, bu kuralların içeriğini görecelileştirme sonucunu doğurabilmektedir."*[229]

Akıl konusunda da ciddi eleştiriler alan Burke, salt aklın yolundan gitmenin bizi yanlışa sevk edeceğini, bundan dolayı sorgusuz bir şekilde aklı bir kenara bırakarak otoritenin emirlerine boyun eğmemiz gerektiğini iddia eder. Fakat birçok düşünür, Burke'ün bu tutumunun ahlaktan ziyade politik bir hiyerarşik düzenin çarklarını yağlamaktan başka bir şey olmadığını savunur. Çünkü yöneticiler hata yapabilir. İnsanlar akılla hareket ederek, yöneticilerin bu tutumlarına karşı çıkabilmeli, onları sorgulayabilmelidir. Aslında ahlak, böyle bir anlayış merkezinde gelişebilir.[230]

Edmund Burke'ün doğal hukuk, ahlak ve tarihsellik konusunda çelişkilerinin olduğunu iddia eden düşünürler de vardır. Bu konuda Burke'e çeşitli sorular yönelterek eleştirilerini temellendirirler. Acaba Burke'e göre akıl mı yoksa Tanrı'nın iradesi mi insanın hayatını şekillendirmektedir? Tarih ortak bir sürecin, ön yargının ürünüdür diyen Burke'e göre, insan aklını bir kenara bırakarak, iradesini Tanrı'ya dayandırarak nasıl bir ortak ahlak birlikteliği oluşturulabilecektir? Fransız devriminin özgürlük kavramını insanlara aşıladığını kabul eden Burke için acaba her şey

[228] Duman, Edmund Burke, s. 189.
[229] Duman, Edmund Burke, s. 187.
[230] Duman, Edmund Burke, s. 196.

Tanrı'nın iradesine göre mi hareket etmektir, değilse özgürlük nedir? Tüm bu soruların cevaplarının, Burke'ün fikirlerinde çelişkili bir şekilde mevcut olduğunu iddia eden düşünürler, kendisiyle çelişme konusunda Burke'ün önemli bir yere sahip olduğunu söyler.[231]

Burke, ahlaki davranışların akıldan bağımsız bir şekilde hareket ettiğini savunmaktadır. Bizler Burke'e göre, ahlaki davranışlarımızda usumuzdan bağımsız olarak doğal duygu ve arzulara göre hareket etmekteyiz. Bu noktada Burke'e yöneltilen eleştiri, kişilerin birbirlerine sempatiyle yaklaşabileceği noktasındadır. İnsanlar her zaman duygularına göre hareket etmezler.[232] Çok kızdığımız birisine duygularımıza göre yardım etmekten kaçınırız, fakat karlı bir yolda gece vakti arabamızla geçerken o kişiyi görsek konuşmasak bile alırız. Burada kin duygusu beslediğimiz insana merhamet duygusuyla yaklaşmayız aslında. Daha ziyade akılla hareket ederek, sonuçlarına göre davranışlarımızı sergileriz.

2.5. YÜCENİN KAYNAĞI OLAN TANRI TASAVVURU VE ETKİSİ

Edmund Burke düşüncesi ve felsefesinde, yüce kelimesi geniş bir yer tutar. *Yüce ve Güzel Kavramları Üzerine Felsefi Bir Soruşturma* adlı bir kitabı kaleme alan Burke, Tanrı'nın temel özellikleri olan sonsuzluğu, enginliği, dehşet ya da korku vb. kavramları tahlil ederken aslında onun yaptığı usun anlam sınırları dışında nasıl hareket ettiğini görmektir.

İnsan, ahlaki ve toplumsal bir varlıktır. Bundan dolayı insanın toplum düzeninin tesisinde aklın keyfi düşüncelerine göre hareket etmesi imkânsızdır. Çünkü Burke için akıl, yol gösteremeyecek kadar sınırlı ve kusurludur. Bundan dolayı insanın yolunu aydınlatıp, doğru yolda yürüyebilmesi için Tanrı insana; tahayyül, duygu, duygudaşlık gibi özellikler bahşetmiştir. İnsan bu özelliklerin rehberliğinde Tanrı'nın izinde yürüyebilir ve Tanrı'nın yeryüzündeki planlarını anlayabilir. Fakat sınırlı ve kusurlu bir varlık olan insan, Tanrı'nın yeryüzündeki ihtişamını, gücünü, sonsuzluğunu nasıl anlayacaktır? Burke'e göre insan Tanrı'nın doğasına yerleştirmiş olduğu acı, haz, yüce, enginlik, dehşet, korku vb. duygularla O'nun hikmetini anlamayı başarabilecektir.

[231]Nicholson, s. 77.
[232]Nicholson, s. 80.

Edmund Burke'e göre yüce kavramı her zaman toplum nazarında güzel kavramıyla karıştırılmıştır. Bazen de gelişi güzel kullanılarak yüce ve güzel kavramlarının tamamen zıt bir anlamda kullanıldığını gözlemleyen Burke, bu iki kavramın aslında pek çok boyutunun olduğunu dile getirmektedir.[233] Çünkü bu kavramlar insanda pek çok duygu dünyasına kapı aralamaktadır. Birden fazla duyguya hitap eden bu kavramları, birbirinin tersi veya aynı olarak düşünmek dar bir uslamlamadan ibarettir.

Edmund Burke, yüce kavramını zihinle ilişkilendirerek Yüce ve Güzel kitabında, zihnin tamamen bu objelerle dolarak, başka hiçbir şey düşünememesi anlamında kullandığını söyler.[234] Bundan dolayı Burke için yüce kavramı politik ve dini konularda son derece önemli bir kavramdır. Ona göre yüce, zihnin hissetme kapasitesine sahip en güçlü duygusudur.[235]

Ayrıca Burke, yüce ve güzel kitabında 'yüce' kelimesini gelişi güzel seçmediğini, yüce kelimesini neden seçtiğini şu satırlarla anlatır;

> *Kendini korumayla ilgili tutkular acı ve tehlikeye dayanır; bunların nedenleri bizi doğrudan etkiliyorsa bu tutkular yalnızca acı verirler; aslında acı ve tehlike altında olmamıza rağmen, acı ve tehlike fikrini ediniyorsak o zaman bu tutkular keyif vericidir. Bu keyfe haz adını verdim çünkü acıya bağlıdır ve herhangi bir mutlak haz kavramından oldukça farklıdır. Bu keyfe neden olan her şeye yüce adını veriyorum.*[236]

Edmund Burke yüce kavramını neden seçtiğini açıklarken acı, haz ve keyif kavramlarına vurgu yapmaktadır. Burke'e göre bütün tutkularımız acı ve tehlikenin isteklerine karşılık vermek üzere ayarlanmıştır.[237] Bundan dolayı bu iki kavram insan duyguları ve zihni üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Ona göre yücenin kaynağı;

> *Acı ve tehlike düşüncesini uyandırmaya uygun her türlü şey, başka bir deyişle, herhangi bir biçimde korkunç olan ya da korkunç nesnelerle bağlantılı olan ve ya dehşete benzer bir etki yaratan her şey yücenin kaynağıdır.*[238]

---

[233] Burke, Yüce ve Güzel, s. 9.
[234] Millies, s. 211.
[235] Millies, s. 210.
[236] Burke,Yüce ve Güzel, s. 54.
[237] Burke, Yüce ve Güzel, s. 42.
[238] Burke, Yüce ve Güzel, s. 42.

İnsanda ki yüce duygusu, acı ve hazla beraber gelen bir duygudur. Burke'e göre yüce duygusu, insan zihnini tamamen kaplayan bir duygudur ve de insanın tüm zihin dünyasını saran bir etkiye sahiptir. İnsanlar acı kavramını Burke'e göre kendilerini huzursuz eden, belirsiz her türlü ruhsal durum için kullanmaktadırlar. İnsanlar göremedikleri, sonsuz şeylerden korkarlar ve de bu durum onları huzursuzluğa sevk eder. İnsan için huzursuzluk sürdüğü müddetçe, acı çekmeye devam eder. Burke, bu sonsuzluk fikrini, yegâne varlık olan Tanrı'ya yükleyerek, insanlardaki acı ve haz duygularının sebebini ortaya koymaya çalışır. "Ölüm de genel olarak acıdan çok daha etkili bir kavramdır. "Zira ne kadar keskin olursa olsun, ölüme tercih edilemeyecek pek az acı vardır. Dolayısıyla ölümün kendisi bizzat estetik yücedir."[239] Tüm bilimsel araştırmalara rağmen ölümün kaçınılmaz olması ve tarihin ilk devirlerinden itibaren gelen Tanrı ve ölüm sonrası hayat olgusu, insanların ahlaki davranışlarının şekillenmesinde hep önemli bir etken olmuştur. Tarihin ilk zamanlarından günümüze kadar süren bu dini yapıların yaptırım güçleri, Tanrı'nın bu dünyada veya öbür dünyada ortaya koymuş olduğu ceza yöntemlerinin kavramsal karşılıklarıdır. İnsanlar, Burke'ün de bahsettiği gibi bilmedikleri ve de hiç görmedikleri Tanrı'nın dünyayı yaratması da dâhil olmak üzere, yapabileceklerinin sınırsızlığını tahayyül ettiğinde, zihninde canlandırdığı örneğin; kıyamet sahneleri gibi betimlemeler, onlarda her zaman bir korku ve acı hissi ortaya çıkar. Çünkü yüce duygusu her zaman uslamlamalarımızdan önce gelen bir zihin halidir.[240] Hırsızlık yapan bir kimsenin, kilise kürsüsünde hırsızlığın ne kadar kötü bir davranış olduğunu İncil'den ayetlerle açıklayan papazı dinlediğinde midesinde duyduğu yanma ve pişmanlık duygusu buna bir örnektir. Ölümden sonrasına dair sınırlı tahayyüli bir bilgiye sahip olan insan, her zaman olduğu gibi bu konuda da belirsizliğin dehşetini yaşayacak ve korku duyacaktır. Tüm zihni, ölüm sonrası hayatın ne olduğuyla ilgili sorularla kaplanacaktır.[241] Aynı şekilde hiç görmediği ama ihtişamını, kudretini hissettiği Tanrı fikrî de, insanı her zaman bu sonsuzluk fikriyle meşgul edecek, binbir çeşit soruyu kendisine sorduracaktır. Kaldı ki yüzlerce insana yaptırılacak bir Tanrı tanımı, sadece yüzlerce farklı bir tanrı tanımını ortaya çıkaracaktır. Burke'e göre insan Tanrı'nın yardımını gördüğünde, tüm güzellikleri Tanrı'nın yarattığını

[239] Aydın Işık, **Din ve Estetik Felsefi Bir İnceleme**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 166.
[240] Işık, s. 167.
[241] Burke, Yüce ve Güzel, s. 61.

düşündüğünde büyük bir haz alacaktır. Burke'ün de dile getirdiği gibi Tanrı fikri insanda korku, acı ve keyifle berabere onun duygularını esir alan yüce fikrinide ortaya çıkarır. Görülmektedir ki insan zihninin yaratabileceği en güçlü duygu üreticisinin yüce fikri olduğu Burke için aşikârdır.[242]

Burke için yukarıda da belirttiğimiz gibi, insan zihnini tamamen kaplayan yoksunluk[243], enginlik[244], sonsuzluk[245], ardışıklık[246], zorluk[247], ihtişam[248], ışık[249] gibi sonsuzluğu ve tahayyüli zihin dünyamızın tüm boşluğunu kaplayan bu kavramlar, Tanrı'nın bir özelliği olması nedeniyle de yücenin birer kaynağıdır. Buradan yücenin Burke için sadece büyük ve ihtişam dolu olgular için geçerli olduğu anlaşılmamalıdır. Burke için mikroplar da olağanüstü küçüklüğü ve canlılığı sebebiyle yücenin birer göstergesidirler.[250] Fakat Burke'e göre hayranlığa yol açan yüce, her zaman büyük ve korkutucu olmasına rağmen, sevgi ve hoşa giden duyguları uyandıran güzel küçük ve sevimlidir.[251] Görünür veya görünmez her şeyin yaratıcısı Tanrı ise, zihnimizde oluşan tüm yüce duyguların en şiddetlisini Tanrı oluşturur.[252] Burke, söz konusu yüce duygularının insanda şaşkınlık, hayranlık, huşu ve saygı uyandırdığını belirtmektedir. Şaşkınlık yaşayan insanın, dehşet anında bütün zihin fonksiyonları durur. Böyle bir durumda insan zihni öyle dolmuştur ki, ne başka bir şey düşünebilir ne de bu yüce duygusunu yaratan nesne üzerinde uslamlamada bulunabilir.[253]

> *Muazzam ve yüce nitelikte olanın neden olduğu tutku, bu nedenler en güçlü biçimde etki ettikleri zaman, aşkınlıktır. Şaşkınlık yücenin en üst derecede etkisidir. İkinci derecede etkileri ise hayranlık, huşu ve saygıdır.*
>
> *...*
>
> *Uslamlamalarımızdan doğmak bir yana, uslamlamalarımdan önce gelir ve karşı konulamaz bir güçle bizi telaşlandırır. Söylediğim gibi, şaşkınlık*

[242] Duman, Ahlak, s. 16.
[243] Burke, Yüce ve Güzel, s. 74.
[244] Burke, Yüce ve Güzel, s. 75.
[245] Burke, Yüce ve Güzel, s. 77.
[246] Burke, Yüce ve Güzel, s. 78.
[247] Burke, Yüce ve Güzel, s. 80.
[248] Burke, Yüce ve Güzel, s. 81.
[249] Burke, Yüce ve Güzel, s. 83.
[250] Burke, Yüce ve Güzel, s. 76.
[251] Burke, Yüce ve Güzel, s. 117.
[252] Millies, ss. 116-117.
[253] Burke, Yüce ve Güzel, s. 61.

yücenin en üst derecede etkisidir; ikinci dereceden etkiler ise hayranlık, huşu ve saygıdır.[254]

Burke John Milton'nun kayıp Cennet'inden aldığı şu şiirle, bu şaşkınlık ve korkunun yüce konusundaki etkilerini örneklendiririr.

.....o ise hepsinin üstünde,
Duruşu ve davranışlarıyla mağrur, herkesin üstünde görünüyor,
Kule gibi duruyordu; görünüşü eski parıltısını henüz tam olarak
Yitirmemişti, perişan Baş Melek gibi görünmüyordu ve şanı
Gizliydi-sanki yeni doğan güneş gibi henüz tam parıltılı değildi,
Gözlerini çevirip puslu ufuklara doğru uzun süre baktı,
Işınları kırpılmış gibiydi ya da ayın arkasından bakıyordu sanki,
Parıltı yok, felaket sonrası alacakaranlıktı orası,
Ulusların yarısı üstünde ve değişim korkusuyla
Şaşırmış Krallar……[255]

Edmund Burke ayrıca bu durumu Tevrat'tan aldığı şu ayetlerle gçsterir;

Gece rüyaların doğurduğu düşünceler içinde, insanları ağır uyku bastığı zaman, Beni dehşet ve titreme aldı, bütün kemiklerimi sarstı. Önümden bir ruh geçti, tüylerim ürperdi. Durdu, ama ne olduğunu seçemedim. Bir suret duruyordu gözümün önünde, çıt çıkmazken bir ses duydum: 'Tanrı karşısında insan doğru olabilir mi? Kendisini yaratanın karşısında temiz çıkabilir mi?[256]

Bu ayetleri örnek olarak gösteren Burke, Yüce ve Güzel kitabında "Kısacası nerde güç görürsek görelim, güce hangi yönden bakarsak bakalım ona dehşetin eşlik ettiğini..."[257] söyleyerek yücenin beraberinde insanda yarattığı dehşet ve korku halini bize ifşa etmeye çalışır. Ayetlerde de insanın Tanrı'nın belirsizliği karşısında zihninde uyanan dehşet ve yüce duygusunu belirten Burke, o güçlü sesin karşısında insanın nasıl irkildiğini anlatmaya çalışmaktadır. "Gerçekten de, ister daha görülür ister daha örtülü bir biçimde olsun, dehşet bütün durumlarda yücenin temel ilkesidir."[258]

İnsanda ki inanma ihtiyacı her zaman Tanrı'yı aramaya yönelten bir duygu olmuştur. Burke'e göre zihnin yüceltilmesi, Tanrı'ya ulaşma açısından son derece

[254] Burke, Yüce ve Güzel, s. 61.
[255] Burke, Yüce ve Güzel, s. 66.
[256] Tevrat, Eyub, Bab 4, Ayet 14,15,16,17.
[257] Burke, Yüce ve Güzel, s. 70.
[258] Burke, Yüce ve Güzel, s. 62.

önem arz etmektedir. "Zihnin yüceltilmesi bütün çalışmalarımızın esas hedefi olmalıdır; bu hedefe bir ölçüde ulaşamadıkları sürece, çalışmalarımızın bize pek bir faydası yoktur."[259] Ona göre yücelik, Tanrı dışında somut, sınırlı ve sonludur.[260]

Edmund Burke'e göre Tanrı evrenin halikı ve yegâne düzenleyicisidir. Fakat bu konuda, Burke'ün ölümünden sonra Tanrı'ya bakış açısında, deist mi panteist mi olduğu yönünde çeşitli tartışmalar da gündeme gelmiştir. Burada söz konusu tartışmalarında irdelenmesinde yarar vardır.

Deizm kelimesi Latince Tanrı anlamına gelen ve 'deus' kökünden türeyen bir kelimedir. Deizm temel itibariyle iki ana görüşe dayanarak şekillenmiştir. Birinci temel nokta, Tanrı dünyayı yaratmıştır ve hiçbir surette dünyanın düzenine müdahale etmemektedir. Diğer temel görüş ise Tanrı'nın yaratmış olduğu bu evrende akla ve bilime insanların büyük önem vermesi gerektiğidir. Aristoteles'in 'ilk muharrik' fikriyle mülhem ve Burke'ün yaşadığı dönemde geniş bir ilgiye sahip olan bu deizm fikri on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda en önemli Tanrı alem ilişkisini açıklayan yaklaşımlardan biridir.[261]

> *Burke'e göre Tanrı'nın bir deist tanrı olması söz konusu olamazdı. Çünkü hayatın ve sosyal dokunun bizim isteklerimize göre işlemesinin imkânı yoktur. Bu toplumda sosyal dokudaki yerimizi akıl değil hislerimiz belirler. Tanrı'nın verdiği doğal hukuk sayesinde Tanrı ile insan, insan ile insan arası ilişkiler düzenlenir.*[262]

Deizmin savunduğu görüşler çerçevesinde din adamlarının bilim adamlarına karışması, onu engellemesi düşünülemezdi, çünkü Tanrı yarattığı bu dünyada emekliye ayrılmıştır. Hiçbir şeye müdahale etmemektedir. O zaman tarihte meydana gelmiş her şey, her kurum insan elinin bir ürünüdür ve dolayısıyla da kutsal sayılmaz, buna kilise de dâhildi. Deist bir anlayışa sahip olan bilim adamları dünyada her şeyin bilimsel bir açıklamasının olduğunu inanmaktaydılar. Onlara göre vahiy bir hayalin mahsulüdür. Tabiatta her şeyi akılla açıklayabilmek, bilimsel verilerle ortaya koyabilmek, doğal bir din anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanrı içkin değil aşkın bir varlıktır ve bu aşkınlığını koruyabilmek için de evrene müdahale etmemesi gerekmektedir. Hristiyanlıkta ki özellikle Katolik mezhebindeki

---

[259] Burke, Yüce ve Güzel, s.56.
[260] Akkaş, s. 160.
[261] Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2007, s. 178.
[262] Nicholson, s. 69.

esrarengizlik inancını tamamen reddeden deistler, 'gizemli olduğu için inanıyorum' görüşünün yerine, 'makul olduğu için inanıyorum' görüşünü savunmuşlardır.[263]

Burke'ün deist bir anlayışa sahip olması yukarıda da görüleceği üzere imkânsızdır. Çünkü Burke'ün görüşlerini incelediğimizde her zaman içkin bir Tanrı anlayışını görmekteyiz. O "büyük tarihi vakalarda hep Allah'ın inâi elini görme eğilimi"[264] taşımaktadır. Çünkü Tanrı, yarattığı bu evrene her daim müdahale etmektedir. Bu konuda vahyin bir hiyerarşik düzen göstergesi olduğunu savunan Burke, vahiyle Tanrı'nın toplum düzenini, ahlakını nasıl şekillendirdiğini belirtmektedir.

> *İskoç Filozoflardan etkilenen Burke, dünyadaki etik fonksiyonlardan bahsederken metafiziğin yanında faydacı bir tavır benimsemektedir. Rasyonel olmayan bir teori kurmak isterken dindarlık temelinde ilahi iradeye dayanan irrasyonel panteist bir tavır anlayışı olan mistik bir yapı oluşturmaya çalışmıştır.*[265]

Burke'ün, düşüncelerinin ve yazılarının panteist bir yorum içerdiği iddia edilmektedir. Panteizm;

> *Tanrı-âlem ikiliğini kaldıran, Tanrı'nın her şeyi ihtiva ettiğini, hatta O'nun her şey olduğunu, dolayısıyla ne tabiatın ne de insanın müstakil varlık gibi görülebileceğini, onlar sadece ilahi varlığın farklı tarzlardaki, açılımlarından ibaret olduğunu ileri süren dini ve felsefi bir doktrindir.*[266]

Panteizmi çeşitli dinlerde farklı anlayışlar içinde değerlendiren birçok düşünür olmuştur. Evrendeki her şeyin Tanrı eseri mi olduğu, yoksa Tanrı'nın bir parçası mı olduğu gibi konularda hep bir görüş ayrılığı meydana getirmiştir. Aynı zamanda her şeyin yaratılış sırası, öncelik sonralık meselesi yine panteizmin tartışılan yönlerindendir. Burke'ün panteist bir anlayışa sahip olduğu iddia edilirken, onun bu konudaki düşünceleri Spinoza'yla karşılaştırılır.

> *Spinoza'nın 'içkinlik' anlayışı da klasik teizminkinden farklıdır. Teizm Tanrı-âlem ayniyetini reddettiği, ikincinin birinciye ontolojik olarak bağımlı olduğuna inandığı için içkinliği ancak şu şekilde anlayabilirdi. Tanrı, ilmi, kudreti ve iradesiyle âlemi yaratmıştır ve yine ilmi, iradesi ve kudretiyle bu âlemi muhafaza etmekte, tasarrufu altında tutmaktadır. Âlem bu sıfatlara (ve*

[263] Aydın, ss. 179-180.
[264] Gencer, s. 109.
[265] Nicholson, s. 81.
[266] Aydın, s. 184.

daha başkalarına) sahip olan bir yaratıcının eseridir, ama O'nun mahiyetinin bir parçası veya tezahürü değildir. Tanrı âlemin varlık şartıdır ama âlemin ötesindedir, aşkındır.[267]

Tanrı'nın makamına ulaşıncaya kadar bir şeyi diğerine birleştiren bu muazzam nedenler zinciri asla bizim çalışkanlığımızla çözülemez. 'Burke'ün inancına göre evrendeki her şeyi büyük ilk neden yani Tanrı'ya bağlayan karmaşık ve esrarengiz bir nedenler zinciri vardır. Ancak insan, doğası gereği aklıyla bu zinciri kavrama yeteneğinden yoksundur. Ayrıca Burke bu sırlı ve karmaşık gerçekliği basit ve açık düşüncelerle (clear idea) açıklama girişimlerine de karşı çıkar.[268]

Burke'e göre, kâinatın tek Hâlıkı ve Rabbi, Müdebbir-i Ümur olarak Allah, insan tabiatını müstait yarattığı kemale erişeceği ortam olarak ülkenin meydana gelmesini murat etti. Allah, arada sırada tarihe müdahaleyle inayetini gösterir: "bazı devirlerde mutlak hâkimiyetini açıkça öne sürdüğü, derin devrimlerde görülen Allah'ın Eli." Ona göre Nuh Tufanı, Allah'ın doğrudan tarih akışına müdahalesine belirgin bir örnek olarak verilebilir. Bunun dışında Allah, doğrudan tarihe müdahale yerine, durumlarını düzeltmeye yarayacak vesileler yaratarak seçimi insanların cüz-i iradelerine bırakır. Böylece Burke, sivil hümanizm gereği tarihte ilahi iradeye bağlı olarak beşeri iradeye de yer açsa da zamanla bu iradenin fiilen geçersizleştiği bir teolojik tarih görüşüne kayar.[269]

Burke'e göre, Tanrı'nın yaratmış olduğu her şey karmaşık bir sistemdir. Bizler bu sistemi salt aklımızla anlayabilmek için zihnimizi yüceltmemiz ve Tanrı'nın doğal yasalarına uygun olarak bir yaşam sürmemiz gerekmektedir. Tanrı'nın eylemlerinin sebep ve sonuçlarını anlayamasak bile ona itaat etmek ona boyun eğmek zorundayız.[270] Tanrı kendi ilmi ve kudretiyle yarattığı bu evrende, her zaman bizim irademizin bir parçası olarak müdahalede bulunmaya devam etmektedir. Bizlerin her zaman Tanrı'nın yaratmış olduğu bu evrende, onun yüceliğini görmemiz ve ne kadar sınırlı bir varlık olduğumuzu düşünmemiz gerekmektedir. Çıplak akılla Tanrı'nın evrendeki amacını çözmeye çalışarak 'Tanrılığa soyunmamalıyız', aksine onun amaçlarının bir parçası olmak için, bu

[267] Aydın, s. 187.
[268] Duman, Edmund Burke, s. 101.
[269] Gencer, s. 109.
[270] Duman, Edmund Burke, s. 105.

amaçlara uygun görevlerimizi en iyi şekilde yerine getirmeliyiz.[271] Zaten ancak görevlerimizi yerine getirdiğimiz sürece Tanrı'nın sesi olarak evrenin amacını anlamaya başlayabiliriz. Kısacası Edmund Burke'ün panteist olduğu iddiaları görüldüğü üzere tutarlı değildir. Çünkü o, yaratan ve yaratılan arasında kesin bir ayrıma dayanarak "içkin" olduğu kadar "aşkın" bir Tanrı anlayışını da savunmaktadır. Bunu en güzel şekilde onun yüce düşüncesinde temellendirebiliriz.

Yüce ile ilgili tahlillerinde "hayranlık duyduğumuz şeye boyun eğeriz, ama bize boyun eğen şeyi severiz."[272]der. Burke'ün yüce kavramının gerisinde hayranlığın ötesinde, sonsuzluk, enginlik, acı ve şaşkınlık duyguları yatmaktadır. Sonsuzluğa bir şekilde yaklaşmayan her şey azametiyle zihni dolduramaz, etkileyemez. Sonsuzluğa yaklaşmayan hiçbir şey, zihni dolduramayan hiçbir şey de yücenin ihtişamını taşıyamaz. Sonsuzluğun insan için en büyük çağrışımı Tanrı'dır. Tanrı'dan sonra insanın bu dünyada belirsizliği yaşadığı ve de bilinmezliğiyle çok korktuğu durum ise ölümdür. Yukarıda Milito'nun çizmiş olduğu şeytan portresinde olduğu gibi, korkunç bir tasvirle insan, yücenin ne anlama geldiğini kavrayabilir. Burke'e göre, Tanrı kelimesinin insan zihninde nasıl bir yüce duygusu oluşturduğu kutsal kitaplardaki Tanrı tasvirlerinde de görülmektedir. Bundan dolayı toplum arasında şöyle bir vecizenin yayıldığını söylenmektedir. "Primus in orbedeos fecittimor. (İlk Tanrı'lar dünyaya korku getirdi.)"[273]

"Yer titredi ve gökler Allah'ın önünde damladı, der mezmurcu"[274] "Kayayı su havuzuna, çakmaktaşını su kaynağına döndüren Rabbin yüzünden, Yakup'un Allah'ının yüzünden, Ey dünya titre."[275]

Kişi zihnini yücelterek Tanrı'nın bu sırlarına vakıf olabilmek için O'nun insanın kodlarına yerleştirmiş olduğu yasalara uygun hareket etmelidir.

> *Kendimize doğru, iyi ve güzel bulduğumuz her şeyi ona atfeder, kendi zaaflarımızda bile Onun gücünü ve hikmetini keşfeder, bunları açıkça gördüğümüz yerde hürmet edip arayışımızda kaybolduğumuz yerde bunların derinliğine hayranlık duyarken, küstah olmadan meraklı olabilir, kibir duymadan yücelmiş hissedebiliriz. Eserleri üzerine düşünerek, Kadiri Mutlak'ın*

[271] Duman, Ahlak, s. 16.
[272] Burke, Yüce ve Güzel, s. 117.
[273] Burke, Yüce ve Güzel, s. 74.
[274] Tevrat, Mezmur, Ayet 68.
[275] Tevrat, Mezmur, Ayet 114.

hikmetinin sırlarına, tabirimi maruz görürseniz, girmemize izin verebilir. Zihnin yüceltilmesi bütün çalışmalarımızın esas hedefi olmalıdır; bu hedefe bir ölçüde ulaşmadıkları sürece, çalışmalarımızın bize pek faydası yoktur.[276]

2.6. TANRI'NIN ESTETİK TECRÜBESİ: GÜZEL

Edmund Burke, insanların varlık sebepleri açısından Tanrı'nın yüce planlarının birer aktörü olduğunu belirtmektedir. Bu planlar doğrultusunda Tanrı insanı ve tüm canlıları birbirinden farklı özelliklerde yaratmasına karşın, insanları kendi sesi olarak, toplumsal düzenin koruyucusu, muhakeme sahibi bir varlık olarak yaratmıştır. Yüce ve Güzel kitabında o, "Ama muhtemeldir ki, Takdir-i İlahi böyle bir ayrımı bile sadece yüce bir amaç için yapmıştır; onun hikmeti bizim hikmetimiz, onun vasıtaları bizim vasıtalarımız olmadığından, biz bu amacın ne olduğunu açıkça göremesek de." diyerek bu ayrımın hikmetini sorgulamadan, onun yüce planlarını görmeye çalışmamız gerektiğini söyler.[277]

Burke, insanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerden bir tanesinin de doğa kanunları çerçevesinde, kendi cinsi dışındaki canlılara bakışı olduğunu belirtir ve özellikle beğenme konusunda sadece kendi cinsine karşı seçici davrandığını dile getirir. O, insanın başka cinsleri güzel ve estetik bulmasına, yanlarında bulunmak istemesine rağmen daha güçlü bir çekicilikle kendi cinsine yöneldiğini belirtir. "Aşk dediğimiz bu katışık tutkunun nesnesi cinsin güzelliğidir"[278]

Tutkular üzerine genel bilgi sahibi olmak yetmez; tutkuları hassas bir biçimde etkilemek ya da tutkuları etkilemek üzere tasarlanmış herhangi bir eseri uygun bir biçimde değerlendirmek için, tutkularımızın çeşitli yetki alanlarının sınırlarını tam olarak bilmeli ve bunların çeşitli faaliyetlerinin tümünü sonuna kadar takip etmeli ve yaradılışımızın ulaşılmaz görünen derinliklerine nüfuz etmeliyiz,

Quodlatetarcanânonenarrabilefibrâ. (Gizli iç organlar nasılda sınırlarına erişilmez durumdalar.)[279]

[276] Burke, Yüce ve Güzel, ss. 55-56.
[277] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 46.
[278] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 46.
[279] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 56.

Burke'e göre insanın tutkularının sınırlarını bilmesi, estetiğin derinliğini kavramasıyla doğru orantılıdır. Bazen ölümün bile konusu olan estetik, yaratılışımızın gayesini anlamakla da doğru orantılıdır. Sanat eserlerine bakış açımız, bu tutkularımızın aldığı şekle göre değişmektedir. İnsanların en derin tutkularını kullanarak güzel sanat eserleri ortaya koyabilmek için doğayı taklit etmeleri gerekir ki buda sanatın ve estetik değerlerin gelişmesine neden olacaktır. Fakat insanların doğadan ziyade, birbirlerini örnek almaları ancak taklitle mümkündür. Burke'e göre güzellik kavramı, Tanrı'nın yüceliğine sıçrama tahtasıdır. Çünkü biz insanlar, doğayı örnek alırken orada pek çok mucizeye şahit olmaktayız. Tanrı doğada her şeyi bir düzen dâhilinde yaratmıştır. Bu düzen Tanrı'nın estetik sırlarının tamamını içinde barındırmaktadır. Doğada mevcut bulunan en ufak şeylerden en muazzam yücelikteki devasa yapılara kadar her şeyde bir oran ve güzellik hâkimdir. Bu orantı insan tasavvurunun sınırlarını zorlayan, bazen tahayyüle sığmayan bir yüceliği yansıtır. Örneğin, sonsuzluğun simgesi olan gökyüzü hiçbir devirde insan tahayyülünün sınırlarına sığmamıştır. Doğada bulunan tüm bu orantı, Tanrı tarafından insanın faydasına sunulmuş güzelliklerdir. Burke Kitab-ı Mukaddesteki şu ayetleri bu konuya örnek olarak verir;

- *Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."* [280]
- *Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.* [281]

Burke'e göre aklın ikinci plana atıldığı, herhangi bir çıkar gözetilmeyen, tahayyül sınırımızla kendi oran ve orantı ölçümüze göre tanımlamaya çalıştığımız bu güzellik nedir?

> *Güzellik aklımızın yarattığı bir şey olmadığı, yarar düşüncesinden bağımsız, hatta yararın hiç görülmediği durumlarda da bizi etkilediği ve doğanın düzeni ile yöntemi genelde bizim ölçülerimiz ve orantılarımızdan çok farklı olduğu için, güzelliğin büyük ölçüde nesnelerin insan zihni üzerinde*

[280] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 26.
[281] Eski Ahit, Yaratılış Babı, Ayet 27-28.

duyular aracılığıyla mekanik olarak etki eden bir niteliği olduğu sonucunu çıkarmalıyız.[282]

Öyleyse güzellik kavramı, her insanda farklı bir karşılık bulmaktadır. Güzel bir kadın tasviri yapın dediğimizde insanların beğeni ve hoşlanışlarına göre bir kadın tasviri yapacakları ve ona göre betimleyecekleri aşikârdır. Burke'e göre bu durum insanlardaki duyuların, beğenilerine göre farklılık arz edeceğinin göstergesidir. Kimi devasa yapılardan hoşlanırken, kimi küçük yapılardan hoşlanacaktır. Kimi sarışın bir kadından hoşlanırken, kimi de esmer bir kadından hoşlanacaktır. Kimi gülden hoşlanırken, kimi de papatyadan hoşlanacaktır. Ona göre Tanrı'nın yaratmış olduğu bu kâinatın büyükten küçüğe her bir parçası, estetik birer yapının ürünüdür. Tanrı evreni yaratmakla kalmamış ona estetik bir düzen bahşetmiştir. Duyuların ötesine kadar uzanan bu estetik düzende karşısında Burke, şaşkınlığını gizleyememiş ve Yüce ve Güzel kitabında heyecanını satırlarla anlatmıştır:

Maddenin sonsuz bölünebilirliğine baktığımızda, canlı hayatı, duyuların en hassas araştırmasının gözünden kaçan, bu son derece küçük ama düzenli varlıklarına kadar takip ettiğimizde, keşiflerimizde daha da aşağı doğru ilerlediğimizde ve çok daha küçük yaratıkları ve izledikçe duyular ile birlikte imgelemin de şaşkınlığa uğradığı varoluşun daha da küçülen ölçeğini düşündüğümüzde, küçüklüğün mucizeleri karşısında hayret düşer, aklımız karışır ve bu son derece küçük olma halini enginliğin etkilerinden ayırt edemeyiz.[283]

Burke'e göre insan zihninin hücrelerine varıncaya kadar her zerresinde Tanrı'nın yaratmış olduğu estetik düzen ve bu düzendeki ilahi hikmeti görürüz. Nereye bakarsak bakalım gökyüzüne, bulutlara, dağlara, çiçeklere hep O'nun izlerine rastlarız.

Eğer bedenin organlarının kullanımı üzerine bir çalışma Yaradan'a yazılmış bir ilahi olarak düşünülebilirse, zihnin organları olan tutkuların kullanımı da Tanrı'ya şükürde eksik kalmayacak, bizler için de yalnızca sonsuz hikmetin eserleri üzerine düşünmenin mantıklı bir zihne sağlayabileceği, bilim ile hayranlığın o soylu ve nadir birliği yönünden verimsiz olmayacaktır.[284]

[282] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 116.
[283] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 76.
[284] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 55.

Tanrı'nın eserlerindeki hayranlık duyulası hikmeti uzun süren bir tümdengelim ve yoğun bir çabayla keşfederiz. Bunu keşfettiğimizdeki etki, yalnızca ona ulaşma biçimimiz açısından değil, bizzat niteliği açısında da, hiç hazırlıksız olarak yüce ya da güzel karşısında bizi çarpan etkiden çok farklıdır. Kasların ve derinin kullanımını, bedenin çeşitli hareketleri için ilkinin muhteşem tasarımını, hem genel anlamda bir örtü, hem de aynı zamanda bir çıkış ve giriş kanalı olan ötekinin muhteşem dokusunu keşfeden bir anatomi uzmanının duyduğu tatmin ne kadar farklıdır.[285]

Burke'ün yukardaki satırlarından da anlaşılacağı üzere, Tanrı'nın yaratmış olduğu bu estetik varoluşu kavradıkça, Tanrı'nın varlığından alacağımız haz o derece artacaktır. Bir anatomistin insan vücudunu incelerken aldığı haz ile sıradan bir insanın insan vücudunu incelerken aldığı haz aynı olmayacaktır. Bu konuda Burke bir heykel tıraşı örnek verir. Sıradan bir insan heykele bakar ve kıvrımlarındaki benzerliği gördükçe hayranlıkla bakmaya devam eder. Fakat bu heykeli anatomi bilen bir heykel tıraş gözleyecek olursa, birçok kusur bulacaktır. Fakat bu kusurları heykeltıraşın gidermesi ölçüsünde heykelden aldığı haz, orantılı bir şekilde artacaktır. Fakat bu haz bizim irademiz dışında kaynaklanmaktadır. Çünkü güzel karşısında duyulan hayranlık, duyularda bir anda ortaya çıkan beğeni duygularıdır.

"Güzel bir kadını ya da hoşumuza giden güzel hayvanlardan herhangi birini sevmemiz gerektiğini kim söyledi ki? Bu konuda etkilenmek için, irademizin muvafakatine ihtiyacımız yoktur."[286]

Daha önce yüce kavramını açıklarken, en büyük yüce duygusunun insanda Tanrı fikrinin oluşturduğunu ve bu duyguya da korkunun eşlik ettiğini söylemiştik. Fakat Burke'e göre insanlar her ne kadar Tanrı'nın bu yüce fikrinden korkuyor olsalar da içlerinde her zaman bir ümit ve sevgi beslemeye devam etmektedirler. Yine de Tanrı'nın yaratmış olduğu bu estetik cümbüş, her zaman insanlığın şaşkınlığına neden olmuştur, bu bağlamda onlar korkularının yanında sevgilerinden bir şey kaybettirmemiştir.

Her ne kadar Tanrı'nın diğer özelliklerini düşünmek korkularımızı bir ölçüde giderebilirse de, yine de ne o gücün tatbikindeki adalete, ne de bu gücü yumuşatan merhamet duygusuna olan inancımız, karşısında hiçbir şeyin

[285] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 111.
[286] Edmund Burke, Yüce ve Güzel, s. 114.

duramayacağı bir kudretten doğal olarak kaynaklanan korkuyu tamamıyla silemez. Sevinirsek, ürpertiyle karışık seviniriz ve bize iyilik yaptığında bile, bu kadar önemli iyilikler ihsan eden bir güç karşısında ürpermemek elimizde değildir. Davut peygamber insan vücudunun ilahi tasarımında görülen bilgelik ve kudretin mucizeleri üzerine düşündüğünde, bir çeşit dehşete kapılmış gibidir ve "heybetli ve şaşılacak surette yaratılmışım"[287] *diye bağırır.*

[287] Tevrat, Mezmurlar, Bölüm 139, Ayet 14.

SONUÇ

Bu çalışmamız da Edmund Burke'ün Tanrı'ya, dine, topluma bakış açısını ve de bu bakış açısını şekillendiren aktörleri incelemeye çalıştık. Edmund Burke'ün zihin dünyasının temelini oluşturan belki de yegâne unsur (iyi bir dindar olmasından dolayı olsa gerek), Tanrı fikridir.

Hukuk eğitimini bırakarak, kendi potansiyelini ortaya çıkaramayacağı düşüncesiyle hayatının en önemli kararını alan Burke, daha sonra milletvekili olmasıyla birlikte, içindeki bu potansiyeli ortaya çıkarma fırsatı yakalamıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Burke, görüşlerini kitaplarının yanında meclis kürsüsünden, tüm dünyaya anlatma fırsatı bulmuştur.

Burke'ün milletvekili olmadan önceki düşünce dünyası, milletvekili olduktan sonra farklı bir boyut kazanmıştır. Burke'ün milletvekili olması, topluma bakışı noktasında ciddi katkılar sağlamıştır. Edmund Burke için toplum, organik bir yapıdan ibarettir. İnsanlar toplumsal yapının bir parçası olarak, kendi varlıklarının devamını sağlayabilmek için düzene ayak uydurmak zorundadırlar. Fakat ayak uydurmaları gereken bu düzen nedir? Ona göre bu düzen Tanrı'nın evrene bahşettiği doğal yasalardır. Burke yazılarında, sıklıkla bu doğal yasalara uymanın insan olma olgusunun bir gereği olduğunu düşünür. Bu konuda zaten "Doğal Toplumun Haklılığı" adında kapsamlı bir kitap da yazmıştır. Burke toplumsal olayları ve toplumu oluşturan unsurlara bakışı, tutkuların öznesi olan doğal yasaların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, insan zihninde temel teşkil eden yüce ve güzel kavramlarının doğru kavranabilmesi için *Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma* adlı kitabı kaleme almış ve bu kitap uzun süre gündemden düşmemiştir. Edmund Burke teolojik düzen anlayışı ve de önyargıların toplumsal düzendeki önemini dile getirmesi bakımından muhafazakâr bir düşünür olarak nitelendirilmekle kalmamış, aynı zamanda muhafazakâr düşüncenin peygamberi olarak da ilan edilmiştir. İskoç asıllı olması ve İskoç düşünürlerden de etkilenmesi nedeniyle Burke, rasyonel düşüne anlayışının Tanrı'nın doğal yasalarına aykırı bir tutum olduğunu savunmuş, önyargı diye dile getirdiği geçmişin birikiminin ve insan duygularının, sorunların çözümünde ve hikmetin (doğal yasalar) anlaşılabilmesi noktasında ne derece önemli olduğunu her seferinde vurgulamıştır. Çünkü Burke'e

göre akıl; hayatımıza rehber edilebilecek ilk unsur olmaktan çok uzaktır. Burke için akıl; bize, doğru bir zihin dünyası kurmak, doğal yasalara uygun bir yaşam ışığı olmaktan ziyade hatalarımızı, kusurlarımızı ortaya çıkaran bir yetidir. Toplumsal düzeninin tesisinin yanında, gelişiminin de akılla olamayacağını dile getiren Burke, insanın doğal yasalara uygun hırs ve başarma duygusuyla, medeniyetleri bir adım ileri götürebileceğini savunmuştur. Çünkü ona göre insanlar, Tanrı'nın doğal yasalarına uymalı; emirlerini sorgulamak yerine ona itaat etmelidir. Aklın, insan iradesinde yeri olmadığını belirten Burke, insanın yüce ve aşkın bir yaratıcının sınırlı bir kavrayışa sahip olan insan tarafından kavranamayacağını, Tanrının isteklerinin ancak taklit yoluyla gerçekleştirilebileceğini ve böylece insanların Tanrı'nın hikmetini keşfedebileceklerini dile getirmektedir. Burada Burke, kendisine çok önemli bir soru yöneltmektedir. Fakat taklit sonucunda her insan birbirini takip ve taklit edecekse, dünyada gelişim nasıl sağlanacaktır? Bu konuda Burke, yukarıda da belirttiğimiz gibi, her ne kadar insan taklitle öğrenmiş olsa da hırsı ve de yeni bir şey ortaya koyma duygusu sayesinde taklitten bir adım öteye geçme eğiliminde olacağına inanır. Bunun sonucunda da hep bir adım öteye geçmeye çalışan insan yeni şeyleri taklit etmek, doğal yasaları örnek almak suretiyle, yeni şeyler üreterek medeniyetlerin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Kısacası Burke için taklit, bize yeni bir şeyler öğretmenin yanında, doğada Tanrı'nın yasalarını örnek alarak, O'na yaklaşmamızın bir aracına dönüşür. Çünkü yeryüzünde Tanrı'nın sesi olan insan, ancak O'nun yasalarını taklit ederek zihinsel olarak Tanrı'ya yükselmekte ve O'nun örtük hikmetini anlama noktasında zihinsel olgunluğu yakalayabilmektedir. O'nun hikmetini anlayabilmek için pratik akıl ve bilginin de araştırılması gerekmektedir. Pratik akıl sayesinde Tanrı'nın hikmetini anlayabilen insan aynı zamanda Tanrı'nın mükemmel delillerini de idrak edebilecek ve hayatını ilahi kurallara göre düzenleyebilecektir. Çünkü insan, bu hikmeti anlama noktasında pratik akıl sayesinde Tanrı'nın mükemmel delillerini idrak eder ve bu ilahi kuralları günlük yaşamına aktarır.

Burke'e göre insan, rasyonel akla dayandırdığı dünya algısı sayesinde, Tanrı'nın hikmetini ve doğal yasalarını anlayamamak demektir. Özellikle Fransız Devriminin ve bunun beraberinde rasyonel düşünce anlayışının getirdiği tehlikeleri kitabında anlatan Burke, ilahi vahyin ışığı varken aklı kabul ederek yola çıkmanın,

insanın kendisini kör kuyuya atmaktan başka bir şey olmayacağını dile getirmektedir. İnsan için akıl kusurludur ve kusurlu olan bir şey bize, kusursuz olan Tanrı yasalarının yanında yol gösterici bir vasıta olamayacaktır. Bizlerin, vahyin ve hikmetin anlaşılması noktasında tahayyülü, duyguları ve de önyargımızı kullanarak kavram dünyamızı geliştiririz. Çünkü Burke'e göre insanın yaratılış amacı, Tanrı'nın bu doğal yasalarla bize bildirdiği örtük hikmeti keşfetmek ve de keşfettiği bu hikmet ışığında hayatımızı şekillendirmeye devam etmektir.

İnsan, Tanrı'nın yaratmış olduğu özü gereği, doğal bir toplumsallığa sahiptir. Dolayısıyla da insan içinde yaşadığı toplumu ve toplumsal yapıyı Tanrı'nın insanı yaratma amacına uygun bir şekilde sürdürmek ve devamını sağlamakla görevlidir. Her şeyin başlangıcı Tanrı'dır. Tanrı toplumu ve insanlar arası ilişkileri doğal yasalara göre meydana getirmiştir. Evrende bulunan her düzen gibi toplumsal düzende, Tanrı'nın bir eseridir. İnsanlar Tanrı'nın yasalarını anlama noktasında, toplumdaki konumuna ve görevlerine göre hareket etmelidir. Günlük yaşamdaki görevlerini en iyi şekilde yerine getirmesi gereken insanın; Tanrı'nın koymuş olduğu krallara, din ve devlet adamlarına, soylulara hürmet göstermesi gerekir. Doğası gereği kusurlu olan insan, ancak Tanrı'nın seçmiş olduğu kişilere saygı göstererek ve görevlerini en iyi şekilde yerine getirerek Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanabilir. Fakat bu noktada o, her konuda olduğu gibi önyargılardan dersler çıkarmalı ve geçmiş insanların ve toplumların düştüğü hatalara düşmemelidir. Örneğin bizler Hz. Âdem'in ilk günahının sebeplerini ve sonuçlarını iyi kavramalı dolayısıyla da aynı hatalara düşmemeliyiz. Kısacası Burke'e göre insan, muhafazakâr bir zihin dünyasına sahip olmalı ve o, değişimden daha çok kültürü, örfü ve gelenekleri koruma gayreti içine girmelidir. Muhafazakarlık bağlamında Burke'ü, Joseph Butler, Francis Htcheson, David Hume, Tomas Reid gibi düşünürler ciddi derecede etkilemiş ve onların düşünceleri Burke'ün eserlerinde geniş bir yer tutmuştur.

17. yedinci ve 18. yüzyıl, dünya tarihi açısından önemli toplumsal olaylara sahne olmuştur. İngiltere'de ise Anglikan ve Methodist hareketler geniş kitleleri etkilemiş ve toplumsal düzende önemli çarkları yerinden oynatmıştır. Bu değişimlerin, Burke'ün üzerinde ne derece etkili olduğu tartışma konusudur; fakat en azından Burke'ün Anglikan olduğu bilindiği için onun da söz konusu tartışmalardan azade olmadığını söylyebiliriz.

Burke'ün Anglikan teolojik düşünce yapısında ki 'her şeyin temelinde Kadir-i Mutlak bir Tanrı anlayışı vardır' ilkesini benimsediği açıktır. Ona göre toplumun sürdürülebilir olmasında, dini düzenin önemi büyüktür. Kadir-i Mutlak Tanrı, yasalarını kutsanmış kişilerle ve de devlet kurumlarıyla insanlara sunmaktadır. Burke için kilise ve devlet aynı oranda önemlidir. Birey, doğal yapısı gereği toplum içinde yaşamalı ve de taklit yoluyla kendini geliştirmelidir. Dolayısıyla da peygamberlerin izini takip etmeli ve de ona göre bir hayat tarzı sürmeliyiz. Fakat bu bireylerin hiçbir zaman toplumda meydana gelen sorunları düzeltme çabasına girmemeleri de demektir. Zira Tanrı, kurduğu bu düzene müdahale edebilir ya da seçtiği elit zümreleri aracı kılarak sıkıntıları ve sorunları ortadan kaldırabilir. İnsanda sınırsız bir özgür iradeden bahsetmek yanlıştır; Burke'e göre insanda yarı sınırlı bir irade mevcuttur. Kişi Tanrı'nın yasalarına boyun eğerek, O'nun hikmetini anlamaya ne kadar gayret ederse o kadar özgürleşecektir. Tanrı'nın yasalarına gözlerini kapatan insan ise bir müddet sonra otorite boşluğu yaşayacak ve o beraberinde de Tanrı'nın yokluğunu düşünmeye başlayacaktır. Bu düşünce de insanları, Burke'ün en büyük ahlaksızlık addettiği ateizme sürükleyecektir.

Ahlak hayatın her alanını kavrayan bir süreçtir. Çünkü toplumda var olan ahlak kodları, Tanrı tarafından insanın hayatının her alanına yerleştirilmişleridir. Bundan dolayı ahlaklı insan, Tanrı'nın doğal yasalarına uyan ve kendi bencilliğini rafa kaldırmış insandır. Bizlerin, sınırlı zihni yapısıyla evrensel ahlaki yasalarını oluşturma noktasında başarılı olamayacak olsak bile, Tanrı'nın yasaları çerçevesinde, en geniş kitleleri etkileyecek ahlak yasaları oluşturma çabası içinde olmamız gerekir. Bu noktada papazlar ve de Tanrı'nın seçtiği insanlarla, devletin gerekli kurumları beraber bir ahlak düzeni oluşturmaya çalışmalıdırlar. İnsanlar böylece Tanrı'nın yaratmış olduğu kutsala saygı duyacaklar ve Tanrı'nın birer sesi olduklarının farkına varacaklardır.

Burke'e göre insanın, hayatı boyunca gerek toplumsal gerekse ahlaki bakımından ideal bir yaşam sürebilmesi, yüce bir Tanrı anlayışına sahip olması ile mümkündür. Tanrı, varlığı itibariyle sonsuz yüce bir yapıya sahiptir. İnsanda korku ve acının yanında ümit ve sevgi fikri uyandıran Tanrı, aynı zamanda en yüce varlıktır. İnsan için yüce, zihni tamamen kaplayan bir acı durumudur. Çünkü insan, sonsuzluk ve enginlik karşısında dehşete kapılır. Bu dehşetin kaynağı da

bilinmezliğin yaratmış olduğu korkudur. Tanrı'nın, eserlerini her alanda görmenin yanında kudretini tasavvur etmek, onu en yüce varlık yapmaktadır. Burke'ün deyimiyle, Tanrı, en yüce fikrinin kaynağı Olan, evrenin yaratıcısı ve başlangıcıdır.

KAYNAKÇA

Akkaş, H. Hüseyin. **Muhafazakâr Düşünce ve Edmund Burke**, Kadim Yayınevi, Ankara, 2004.

Armitage, David. Edmund Burke and Reason Of State, Journal Of The History Of İdeas 61 (4), **Harvard University**, Boston, 2000, http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3373615, (10.05.2013) .

Aydın, Mehmet. **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2007.

Böcek, Fikret. Hristiyanlar ve Katolikler Aralarındaki Farklar, http://www.incilturk.com/MAKALELER/katolikler_ve_protestanlar.htm, (11.0.2014).

Burke, Edmund. **Selected Writings and Speeches**, ed. Peter J. Stanlish, Transaction Publisher, New Jersey, 2009.

Burke, Edmund. **The Works Of The Right Honourable**, ed. John C. Nimmo 7. Bölüm, London, 2005, http://manybooks.net/_scripts/send.php?tid=burkeedm16291629216292-8&book=1:pdf:.pdf:pdf , (30.11.2013).

Burke, Edmund. **Reflections on The Revolution in France**, 1970, http://www.findthatpdf.com/download.php?i=56152543&t=hPDF, (30.11.2013).

Burke, Edmund. **Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma**, çev. M. Barış Gümüşbaş, Bilge Su Yayınları, Ankara, 2008.

Byrne, William F. **Edmund Burke's "Moral İmagination" and the Problem of Political Order**, Departman Of Politics School Of Arts and Sciences Of The Catholic University of America, Washington, D.C., 2003.

Cameron, J. M. **Batı Düşüncesinde Siyaset Felsefeleri**, Maurice Cranston (Ed.), çev. Nejat Muallimoğlu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Ceylan, A. Yılmaz. "Edmund Burke'ün Muhafazakâr Düşüncesinde İyi Devrim Kötü Devrim Ayrımı", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 11, 2007, s. 25.

Duman, Fatih. **Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına Edmund Burke**, Liberte Yayınları, Ankara, 2010.

Duman, Fatih. Edmund Burke Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset (Muhafazakâr Düşünce), **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 1, 2004.

Duman, Fatih. Evrensellik ve Tarihsellik Arasında Edmund Burke-Ahlakın/Siyasetin Felsefi Temelleri -, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 19-20, 2009.

Einaudi, Mario. The British Background of Burke's Political Philosophy, Bölüm. 49, **The Academy of Political Science**, 1934, http://www.jstor.org/stable/2143466 (12.12.2013).

Frank, Jason. "Edmund Burke ve Demokratik, Estetik Devrim", http://government.arts.cornell.edu/assets/faculty/docs/frank/DelightfulHorror(Cornell).pdf, (10.12.2013).

Gencer, Bedri. **Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmet Cevdet**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.

Hampsher-Monk, Iain. **Modern Siyasal Düşünce Tarihi Hobbes'tanMarkx'a Büyük Siyasal Düşünürler**, çev. S. Ümit Arat, Say Yayınları, İstanbul, 2004.

Işık, Aydın. **Din ve Estetik Felsefi Bir İnceleme**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013

Kant, İmanuel. Aydınlanma Nedir ?,http://fel113.files.wordpress.com/2011/10/aydinlanma-nedir-immanuel-kant-1784.pdf,(18.12.2013).

Kışlalı, Ahmet Taner. Siyasal Sistemler Siyasal Uzlaşma ve Çatışma, 10. 02. 1991. http://img197.yfrog.com/img197/3215/siyasalsistemlersiyasal.pdf, (20.12.2013).

Lambert, Elizabeth. Edmund Burke'ün Dini Görüşü, http://ehis.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=2&sid=ef62f0fd-d517-4c1b-9b08-dcb7203a2cdf%40sessionmgr110&hid=110, (17.12.2013).

Meriç, Cemil. **Kültürden İrfana**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Millies, Steven P. **"A RelationBetween Us": Religion and The Political Thought Of Edmund Burke**, Department of Politics School Of Arts and Sciences of The Catholic University of America, Washington, D.C. , 2002.

Mollaer, Fırat. Rasyonalist Düşünce Geleneği Karşısında Muhafazakârlık: Burke'den Hayek'e, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 2, 2004.

Nicholson, Dale **A. The Enlightenment, Anti-Enlightenment and Edmund Burke: A Re-examination**, State University of New York at Albany, 1987.

Özipek, Bekir Berat. **Muhafazakârlık Akıl, Toplum, Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Rogers, Pat. "Edmund Burke: Selected Writings and Speeches", **The Samuel Johnson Encyclopedia**, Greenwood Press, Westport, 1996.

Courtney Sullivan, Edmund Burke'ün Hayatı, http://ocw.nd.edu/political-science/mary-wollstonecraft-and-mary-shelley/biographies-1/edmund-burke, (10.12.2013).

Stanlis, Peter J. **Edmund Burke and The Natural Law**, Transaction Publisher, Ne Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2003.

Swingewood, Alan. **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2010.

Vural, Mehmet. **Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık**, Elis Yayınlar, Ankara, 2011.

Yıldırım, Mustafa. Davit Hume'nin Ahlak Felsfesi, **Felsefe Dünyası Dergisi**, Sayı:3, 1992.